

EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

TK/119

ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI
(XIX - XX. YY)

Yrd. Doç. Dr. Yavuz AKPINAR

İZMİR
1988

Ö N S Ö Z

"Çağdaş Türk Edebiyatları" adı altında okutulması kararlaştırılan bu dersin muhtevası; bugün dünyada yaşayan bütün Türk boylarının edebiyatlarıdır. Tabii bu konu çok geniş ve aynı zamanda çeşitli Türk şive ve lehçelerini de ilgilendirdiği için çok zordur. Uzun hazırlıklar gerektirir.

Çağdaş Türk Edebiyatları derken bugün Türkiye'nin dışında yaşayan soydaşlarımızın XIX. ve XX.yüzyıllardaki edebiyatlarını,bu edebiyatların birbirleriyle ilişkilerini kastediyoruz. Diğer bir deyişle bu ders, bütün Türk edebiyatlarının mukayeseli okutulması demektir.

Halbuki Türk edebiyatlarının mukayeseli olarak incelenmesi Türkolojide çok ihmal edilmiş dallardan biridir. Bu sahada büyük ve önemli çalışmaları gerçekleştirmiş olan merhum Fuat Köprülü'den sonra pek fazla bir şey yapılmamıştır,dersek,işin ne kadar zor olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu sahada çalışmak isteyen bir bilim adamı ilk önce çeşitli Türk boylarının dillerini öğrenmek zorundadır. Bu bile karşılaşılabilecek zorluklar hakkında insana yeterli fikir verebilir. Çünkü çeşitli Türk boylarının dillerini öğretecek gramer kitapları, sözlükler vs.gibi dil malzemesini Türkiye'de bulmak bile çok zordur.

Dil problemlerinin halledildiğini düşünelim, bu sefer de Türk edebiyatlarını takip etmek; roman şiir,hikâye, edebiyat tarihi vs.gibi gerekli malzemeyi temin etmek, bir başka problemi ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bugün Türkiye'deki hiç bir kütüphanede bu sahada yeterli malzeme bulunmamaktadır. Hatta bu tarz kitapların Avrupa'dan bile temin edilmesi çok zor veya çok pahalıdır.

Bir başka problem de, bu dersleri okutmak isteyen kimsenin, talebelerine vermesi gereken metinlerin Türkiye'deki neşrinde karşılaşılan zorluklardır. Diyelim ki, Kazak edebiyatını okutacağız. Bu sahanın en tanınmış şahsiyetlerinden şair Abay'ın veya yazar Muhtar Avezof'un hemen hiç bir eseri,hatta bunların hakkında -bir iki makale hariç- hiç bir neşriyat Türkiye'de yoktur.Dersi okutmak isteyen mecburen ders notlarını bizzat hazırlamalı, önemli edebi şahsiyetlerin hâlercümeleri ve eserlerinden parçaları talebeleri için ortaya koymalıdır.

Bu ve bunun gibi daha bir çok problem yüzünden Çağdaş Türk edebiyatları bugün Üniversitelerimizde okutulmamaktadır. Ayrıca Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde zaten çok yüklü olan program, bu sahada yeni derslerin konulmasına maddeten imkân vermemektedir. Üniversiteler ister istemez, programlarını "öğretmen olacak öğrencileri için" düzenlemek zorunda kalıyorlar.

Fakültemizde okutulması kararlaştırılmış olan bu ders için notların hazırlanması, gerekli metinlerin bir antolojide toplanması zarurî idi. Biz şimdi bu notlarla, kısmen edebiyat tarihi için gerekli olan bilgilerin kısa bir özetini vermeğe çalışıyoruz. Elbette ki bu notlar asla yeterli değildir. İlk def'a deneme olarak yazılmışlardır. Muhteva olarak da çok eksiktirler. Her şeyden önce bu notlar bütün Türk edebiyatlarını içermemektedir. Burada Azerî, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Özbek edebiyatları için hazırlanmış müstakil makaleler yer almıştır. Türkmen, Tatar, Uygur, edebiyatları ve Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, İran, Irak Türklerinin edebiyatları için de müstakil makalelerin ilave edilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde bugün Doğu Türkistan(Çin yönetiminde)da yaşayan Uygurların dışındaki diğer Türk boylarının ve Afganistandaki Türklerin edebiyatları da takib edilebildiği ölçüde bu ders notlarında yerlerini almalıdır. İlerideki çalışmalarımızla bu eksiklikleri de tamamlamaya ve notlarınızı şimdiki tasvir mahiyetinden çıkarak daha tatmin edici ve ihtiyacı karşılayıcı bir hâle getirmeyi arzu ediyoruz.

Diğer yandan, derslerde okutulması gereken metinleri de bir antolojide toplama hazırlığı içindeyiz. Tabii bu metinlerin çeşitli Türk şive veya lehçelerinde orijinal olarak verilmesi ve gerekli açıklamaların yapılması, hatta bazı metinlerin tamamen Türkiye Türkçesi'ne aktarılması gerekecektir. Bu da bir hayli yorucu ve zaman alıcı bir iştir. Bunu da tamamlamağa çalışacağız.

Hazırlamış olduğumuz notların içindeki Özbek Edebiyatı değerli arkadaşımız Yrd.Doç.Dr. Timur Kocaoğlu'nun Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu makaleden ibarettir. Bu sahanın uzmanı olan T.Kocaoğlu'nun makalesini aynen iktibas etmeyi daha uygun bulduk.

Bu ders notlarının okutmakta olduğumuz ders için tam anlamıyla yeterli olmadığını biliyoruz. Fakat bunlar da olmasa öğrencilerimizin başvurabilecekleri herhangi bir kitap,kütüphanelerimizde bulunmamaktadır. Ancak dağınık olarak yazılmış bazı makalelere bakmak mümkündür. Notlardaki eksikliğin dersler işlenirken tamamlanmasına çalışılmaktadır. Bu notların çoğaltılması, derslerde bize daha fazla imkan ve zaman kazandıracaktır, öğrencilerimizin işini kolaylaştıracaktır.

Dr.Yavuz AKPINAR

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/119

A Z E R İ E D E B İ Y A T I

Yayılmış olduğu saha ve meydana getirdiği edebî verimleriyle Çağatayca ve Batı türkçesi (Osmanlıca) gibi Türkçenin iki büyük lehçesinden sonra gelen üçüncü büyük lehçe durumundaki Azerî Türkçesi ile meydana getirilmiş edebiyat.

Türkistan ve Harezmi sahasında XI-XII. a.larda İran edebiyatı ve İslâm medeniyeti tesiri ile Doğu Türkçesi edebî bir gelişme göstermişken, İran'da Oğuz Türkçesi, daha geç bir zamanda edebî dil haline gelebilmiştir. İran'da hüküm süren Selçuklular devrinde ilim ve sanat merkezlerinde Arapça ve Farsça hâkim olmuştur. Moğol istilası bazı eski Türk kültürü unsurları taşıması ile ve İlhanlı idaresi, bütün yerli dillere yer vermesiyle, Türkçe'nin önemini bu bölgede arttırdı. Ancak Azerî edebiyatının XIV. a.dan önceki dönemi ile ilgili bilgilere sahip bulunmuyoruz. Azerî edebiyatının oluşumunda diğer İslâmî edebiyatların teşekkülünde görülen tesirler söz konusudur. İslâmî zihniyet, İslâm medeniyetinin diğer fikrî unsurları, İslâmî edebiyatın estetik anlayışı, şekle ve esasa ait özellikleri dikkati çeker. İslâm tasavvufuna dayalı fikirler bu edebiyatta da yankı bulmuş, hatta Hurûfilik akımı ilk defa Azerî edebiyatında görülmüştür.

Azerî edebiyatı, diğer Türk lehçeleri edebiyatları gibi halk edebiyatı ve İranî İslâm edebiyatının etkisiyle oluşmuştur. Eski Türk destanlarının kalıntıları, Dede Korkut hikâyeleri bu bölgede geniş yaygınlığa sahip olmuştur. Daha sonra Köroğlu, Aşık Garib, Kerem ile Aslı, Şah İsmail gibi bir çok halk hikâyesinin bu bölgede teşekkülü destanı geleneğin gücünü gösterir.

Bazı edebiyat tarihçileri **Gencell Nizami**, **Tebrizli Katran** ve **Şirvanlı Hakanî'yi** ilk Azerî edebî şahsiyetleri olarak gösterir ve yazılı Azerî Edebiyatı'nın önce Farsça olarak teşekkül ettiğini kabul ederler. Fakat bu edebiyatın başlangıcı olarak Azerî Türkçesi ile yazılan eserler kabul edildiğinde ilk Azerî şairi olarak **Hasanoğlu Şeyh İzzeddin Asfarayanî** görülür. Bu şair XIII. a. sonu ile XIV a. başlarında yaşamıştır. Elimizde yalnız iki Türkçe gazeli vardır.

Kadı Burhaneddin, **Erzurumlu Kadı Darir** ve **Seyyid İmâdüddin Nesimî** bu asrın en önemli simalarıdır. **K.Burhaneddin**'in Türkçe divanı, **Darir**'in bir Siyeri Fütuhü'ş-şam tercemesi, ve yûsuf u Züleyhâ adlı bir de mesnevisi vardır. Ancak, **K.Burhaneddin** şair olarak şöhret kazanmamış, **Darir** ise kendinden sonra gelen şairler üzerinde önemli bir tesir bırakmamıştır.

Bu asırda hüküm süren Celayirîler sarayında hakin dil Türkçe idi. **Sultan Ahmed bin Veys** ve **Hoca Abdulkâdir Meragaî** de Azerî Türkçesi ile şiirler yazdılar.

XIV. a'ın en büyük şairi **Nesimî**'dir (1369-1417). Hurûfilik cereyanının edebiyatımızdaki en büyük temsilcisi; hem Azerî hem de Osmanlı edebiyatı üzerinde büyük tesirleri olan mutasavvif lirik bir şairdir. Hareketli hayatı, trajik bir şekilde öldürülmesi, kendisine karşı ilgiyi artırmış; halk arasında hakkında çeşitli söylentilerin oluşmasını sağlamıştır. Bugün dahi Bektaşî ve alevî zümreleri arasında büyük nüfuzu vardır. **Hataî**, **Habibi** ve **Fuzulî** gibi Azerî şairleri üzerinde önemli tesirleri olmuştur.

XV. a.da Karakoyunlu ve Akkoyunlu saraylarında bir çok Azerî şairi yetişti. **Cihan Şah**, **Hakiki** mahlasıyla Türkçe şiirler yazmıştır. Aydın bir mevlvî şeyhi olan **Ömer Ruşeni**, **Yûsuf**

Züleyhâ adlı bir mesnevisi bulunan **Hataî** ve **Habîbî** bu asrın belli başlı şahsiyetleridir. **Habîbî**, **Akkoyunlu Sultan Yakub**'un sarayında yetişmiş **Safevî Şah İsmail**'den melikûş-şuara lâkabını almış sonra İstanbul'a gelerek edebî faaliyetine Osmanlı sahasında devam etmiştir.

Şirvanşahlar ve Safevîlerin halk şairlerine ve Türkçe'ye İtibar gösterdiklerini, bu saraylarda Azerî Türkçesi ile eserler veren ediplerin fazla olduğu bilinir. Başta **Şah İsmail** olmak üzere saray mensupları da Türkçe şiirler söylemişlerdir. **Şah İsmail**, **Hataî** mahlasıyla hem klasik hem de halk şiiri tarzında manzumeler yazar. Türkçe bir **Divan**'ı, **Dehnâme** ve **Nasihât-nâme** adlı iki mesnevisi vardır. Hece vezniyle ve sade bir dille yazdığı manzumelerinde Hurûfilik ve Şiilik akidelerini halk arasında yayma gayretinde olduğunu görmekteyiz. Hurûfilik inançları İslamî edebiyatlar içerisinde ilk defa Azerî edebiyatında işlendi.

XVI. a. da Klasik Azerî Edebiyatı en büyük şairini yetiştirdi: **Fuzulî**; Türkçe divanı, **Leyla vü Mecnun** adlı mesnevisi ve diğer eserleriyle Türk edebiyatının her üç dairesinde (Osmanlı, Azerî, Çağatay), sevilerek okunmuş, dehası kabul edilmiş büyük bir sanatkârdır. Şiirlerinde tasavvufî bir muhteva, mükemmel bir dil, büyük bir lirizm ve insan ruhunun derinliklerine işleyen engin bir bakış görülür. XVIII. a'nın sonuna kadar bütün Azerî şairleri **Fuzulî**'yi taklid etmekten başka bir şey yapamadılar.

XVI. a. da yetişen şairler arasında **Aykut Sultan**, **Basırî**, **Şemsi**, **Hayalî**, **Hâşimî**, **Pir Kulu Bey**, **Fikârî**, **Bîdarî**, **Şahî Mir Kadri**...yi sayabiliriz. **Sam Mirza**, **Ahdî** ve **Sadıkî**'nin tezkirelerinde bu devir Azerî şairleri hakkında oldukça bol malumat vardır. **Hataî**'den başka **Şemsi** ve diğer bazı şairlerin manzumelerinde de halk şiirinin tesiri görülür.

İlk Azerî âşığı bilinen **Kurbanî** bu çağda yaşamış, **Şah İsmail**'e hitaben şiirler yazmıştır.

XVII. a. da **Şalib Tebrizî**, **Mesihî**, **Safî Kulu Bey**, **Tebrizli Kavsi**, **Mirza Tahir Vahid**, **Melik Bey Avcı** en önemli şairler olarak görülürler. **Şalib Tebrizî**'nin elimize ancak 17 adet Türkçe şiiri geçmiştir. İran, Türkiye ve Hindistan sahasında yetişen şairler üzerinde büyük bir tesir icrâ etmiştir. **Mesihî**'nin **Varaka** ve **Gülşah**, **Dam u Dane**, **Zenbur u Asel** adlı mesnevileri vardır. Son ikisi kayıptır. **Tebrizli Kavsi**, mistik duygulardan çok dünyevî hazlar, canlı hayat sahneleriyle dolu gazelleriyle meşhurdur. Dili sade, canlı ve halk diline oldukça yakındır. Şiirlerinde halk deyimlerine ve atasözlerine sık rastlanır.

Bu asırda bayatları ile meşhur **Sarı Aşık**, mükemmel bir tahsil görmüş olan **Tufarganlı Abbas** gibi halk şairleri yetişmiştir. **T. Abbas**'ın klasik tarzda yazmış olduğu şiirleri unutulmuştur. Hayatı kendinden sonra gelen âşıkları etkilemiş ve hakkında, **Abbas** ile **Gülgez** adında bir halk hikâyesi tasnif edilmiş, bazı şiirleri de bu hikâyenin içine serpiştirilmiştir.

XVIII. a. da Azerî edebiyatının her iki kolda gelişip, serpildiği görülür. Azerî Türkçesi, Kafkasyadaki çeşitli etnik topluluklar arasında ortak dil olarak kullanılır. Gürcü ve Ermeniler arasında Türk halk edebiyatı neveleri geniş ölçüde yayılmıştır. Bazı Ermeni aşugları Türkçe şiirler söylemekteydiler: **Miran** ve **Sayat Nova** bunların en meşhurlarıdır. **Koroğlu** gibi bazı halk hikâyelerinin aşık şiirlerinin, bayatlarının Ermeni ve Gürcü alfabeleri ile yazıya geçirildiği bilinir.

Bu çağda yetişen âşıklar geçen devrelere nisbetle çok daha fazladır. Asrın bazı şairleri

her iki tarzda da manzumeler yazar, arüz vezninin yanında hece veznini de kullanırlar. Bu husus Azerî edebiyatının karakteristik vasıflarındandır. Aşık edebiyatı ile klâsik şiir beraber gelişmişler birbirlerini etkilemişlerdir. XVIII. a. da **Molla Penah Vakıf** her iki şiir dairesini tam mânâsıyla birleştirmiş yep-yeni bir şiir oluşturmuştur. **Karabağ Hanı**'nın eşik ağalığını yapmış, mükemmel bir tahsil görmüş olan **Molla Penah Vakıf**, Azerî edebiyatında adıyla anılan bir mektebin kurucusudur. Klâsik şiirin ufkunu genişletmiş, bu edebiyata realizmi, canlılığı ve samimiyeti, halk dilini ve nazım şekillerini katarak yeni bir hüviyet kazandırmıştır. Çağdaşı **Vıdadî** de aynı yolda yürümüş; sade dille, halk edebiyatı nazım şekillerine sadık kalarak şiirler söyledi: **Musibet-nâme** manzum, küçük bir eserdir. Bu manzume bir ahlâk risalesidir. **Durnalar** adlı hece vezniyle yazılmış uzun bir manzume de vardır ki çok meşhurdur. Bayatları da halk arasında çok sevilmiştir. Bu asırda divan şiiri yine canlılığını devam ettirmiştir. Dinî mevzular, bilhassa **Kerbela vak'asına** hasredilen mersiyeçilik hususî bir mekteb haline geldi. Bu mânada mersiyeçiler sayılamıyacak kadar çoktur. Kuzey Azerbaycanlı **Kumrî**'nin mersiyeçileri bütün Şii-Azerî coğrafyasına yayılmış ve günümüze kadar, özellikle İran'da canlı olarak kalabilmiştir.

Dinî tasavvufî edebiyatın temsilcisi olarak **Nebatî** en önemli şairdir. Her iki tarzda da yazdığı manzumeleri vardır. Bazı şiirleri bestelenmiş olarak tarikat ayinleri sırasında okunmuştur.

Ağa Mesih Şirvanî gazelleriyle geniş bir şöret kazandı. **Tebrizli Neş'e**, **Nami Tezkiresiyle** bilinen **Azer Lütfî-All bey**, **Actz**,... gibi şairler Divan şiirini devam ettirdiler.

XVIII. a. da Aşık şiiri kuvvetli temsilciler yetiştirdi: **Vıdadî** ve **Vakıf**'dan başka; **Hasta Kasım (Dede Kasım)** **Aşık Valeh**, **Baba Şirvanî**, **Nigârîstanlı Sadık**, **Aşık Ertünü**, **Karacadağlı**, **Şikeste Şirin** belli başlı âşıklardır. **Hasta Kasım** bütün Kafkasya'yı gezmiştir **Lezgi Ahmet** adlı âşıkla atışmaları çok meşhurdur. Azerî âşıkları **Kasım**'ı usta olarak bilir, kendisine **Dede Kasım** da derler.

Azerî sahasının bir özelliği olarak bu devirde de mensur eserler pek azdır. Bunların çoğu tercüme eserlerdir. Tezkireler, tarihî, coğrafi ve dinî eserler umumiyetle Farsça yazılmıştır. Yazarı bilinmeyen **Şeyh Safî Menkibeleri** adlı eser halk diliyle kaleme alınmıştı. Bu eserde Azerî nesir dilinin de artık olgunlaşmış olduğunu görmekteyiz. **Kerbela Vak'asında** bahseden, **Cinanü'l müminin (Çeviren:Rıza)** adlı bir eser ise dil bakımından pek önemli değildir. Bu asırda nesir dilinin en önemli örneği, içinde yer yer nazım parçaları da bulunan **Şehriyar Destanı** adlı bir halk hikâyesidir.

Batı Tesirinde Azerî Edebiyatı

Azerbaycan sahasında Osmanlı ve İran merkezî idarelerinin tesiri XVIII. a. dan itibaren azalır. Bu sahada çeşitli müstakil hanlıklar belirir. Ancak yine bu yıllarda Rurların Kafkasya'ya baskıları artar. XIX. a. Rusların Azerbaycan'ı istilâ için giriştikleri harplerle doludur. Daha asrın başında Aras nehrinin kuzeyi tamamen Rusların eline geçmiştir (1828). Böylece Rus işgalindeki Kuzey Azerbaycan'la, İran hakimiyeti dairesindeki Güney Azerbaycan'da farklılaşmalar ortaya çıktı. Bu iki bölgedeki edebiyat, asrın başlangıcından itibaren yavaş yavaş iki ayrı kol ve iki ayrı edebî mektep olarak gelişmeğe devam edecektir. Güney Azerbaycan'da Divan Edebiyatı gittikçe cılızlaştı, daha çok dinî mahiyetde; edebî bakımdan kıymetli olmayan eserler vermeğe başladı. **Rıza Şah Pehlevî** zamanında İran'da Türkçe okuyup yazma yasak edilince, buradaki Azerî edebiyatı iyice basitleşti, mahallileşti. Bu hâl yakın zamana kadar böyle devam etti.

XIX. a.'ın başlangıcına kadar Azerî edebiyatının merkezî ve medenî, muhiti olan Tebriz, bu fonksiyonunu önce Tiflis daha sonra da Bakü'ye devretmiş oldu. Güneyde çökme devam ederken, Kuzey Azerbaycan'da Rus Kaynaklı Batı tesirinde bir edebiyat gelişti. Rusların ve bunlar aracılığı ile Avrupa edebiyatının tesiri, Azerî münevverleri arasında çağdaş düşünce hareketlerinin yayılmasını sağladı. Azerbaycan Hanlıklarının Ruslar tarafından yok edilmesinden sonra merkezî idare kuruldu. Batı tarzı bir hayat anlayışı yayılmaya başladı. Asil veya Zengin ailelerin çocukları Rus Mekteplerinde okuyarak çağdaş ilimlerle münasebet kurdular. Bu durum Azerîler için yeni gelişmeler doğurdu. Maarifçi ruha sahip bir çok aydın yetişti. Bunlar da modern Azerî edebiyatının kurucuları oldular.

Abbaskulu Ağa Bakıhanlı (mahlâsı Kudsi) **Mirza Şefi Vazeh**, **İsmail Bey Kutkaşını** ve **Mirza Kâzım Bey** modern edebiyatın ilk simalarıdır. Bunlar halkı cahillikten kurtarma iddiasıyla çıktılar ve bunun için hurafelerle, bazı dinî inançlarla mücadele ettiler.

Abbaskulu Ağa (1794-1847), tarihçi, Astrolog, coğrafyacı, filolog ve pedagog idi. **Gülistan-ı irem** adlı Farsça eserinde Kafkasya ve Azerbaycan'ın tarihini ilmi ve modern usullerle ele aldı. Her üç dilde şiirlerinin bulunduğu divanı kayıptır. 1846'da İstanbul'a gelerek Esrârü'l-melekût adlı astronomiyle ilgili Arapça kitabını padişaha takdim etti. Kitab-ı askeriyeye adlı, platonik bir aşkı anlatan manzum ve mensur karışık bir eseri de vardır.

Filozof olarak da tanınan **Mirza Şefi** (1794-1852),nin lirik ve mutasavvufane şiirleriyle kazandığı şöhreti Rusya'yı aşmış Batı Avrupa'ya ulaşmıştı. Öğretmenlik yaptı. Azerice ilk ders kitabını **İ. Grigoryev**'le birlikte hazırladı. Hurâfeleri ve din adamlarını çok sert bir dille hicvetti. Azerî sahasında İâdini edebiyatın teşekkülünde hayli tesiri olmuştur.

İsmail Bey Kutkaşını (1806-1861), **Reşid Bey** ve **Saa'et Hanım Sade Tanım** veya **Şark Hikâyesi**, adlı uzun hikâyesi 1835'de Varşova'da Fransızca olarak yayınlandı. Bu eserde kadınlara medeni haklarının verilmesi gerektiği fikrini savunur. İslâmîyeti de bu yönden kusurlu telâkki etmemesi dikkati çeker.

Mirza Kâzım Bey (1802-1870), **Kazan Üniversitesi**nde Profesör olabilmek için din değiştirdi; Hıristiyan oldu. Dil, Tarih, Şarkiyat ve Felsefeyle ilgili eserleri vardır.

XIX. a.'ın en önemli siması **Mirza Feth- Ali Ahundzade** (1812-1878) dir. Hem İslâm dünyasının ilk reformistlerinden hem de Türkler arasında yetişen ilk önemli tiyatro yazarıdır. **Temsilât** ismi altında 1859 da Tiflis'de basılan eseri 6 komedi ve Hekâyet-i Yusuf Şah adlı uzun bir hikâyeden ibarettir. Bu eserleriyle hem modern edebiyatın hem de yeni azeri nesir dilinin kurucusu sayılır. Yusuf Şah Azerîler arasında yazılan ilk modern hikâyedir. 1863' de İstanbul'a gelerek Arap harflerini islah etmek için hazırladığı bir layihayı Cemiyet-i İlimiyye-i Osmaniyye'ye sundu. Bir Mecidi nişanı ile geri döndü, teklifi kabul edilmemişti. Bundan sonra Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürdü Azerbaycan'daki ve Türkiye'deki harf inkilâplarına bu görüşlerinin tesiri oldukça fazladır. kısaca Kemalüddeve mektubları denilen mensur eserinde İslâmîyeti terakkiye mani bir din olarak görüyor, Kur'an'ı ve Peygamberi inkâr ediyordu. Ateist bir mütefekkir olarak yaşadı. Kendisinden sonra gelen Azerî yazarları, münevverleri üzerinde büyük tesirleri oldu. İran'daki modern tiyatromun doğuşunda önemli rolü olmuştur. Komediğinde, Azerbaycan halk hayatından alınmış realist hayat sahnelerini büyük bir ustalıkla ve çok canlı bir halk lisanıyla işlediği görülür. Bu modernleşme çağında Divan edebiyatı

gittikçe zayıflayarak devam ediyordu. kullanılan şekiller gazel, kaside dışında mersiye ve daha az olarak mesnevi idi. Hezeliyyat türünden manzumelerin oldukça fazla olması da bu devrin bir başka özelliğidir. Büyük bir istidat yetişmedi. Mersiyecilik sahasında ufak bir canlılık göze çarpar: **Dahil, Lâli, Reşid Afşar, Kerim Şuaî, Ahî, Çevri...** gibi şairler mersiyeleri ile, **Bahar Şirvanî, İsmail Bey, Nâkâm** gibileri de mesnevileri ile tanınmışlardır.

Bilhassa aşık şiiri bu sırada büyük bir canlılık kazandı. Vakıf'ın muakkibi olarak **Kasım Bey Zakir'i** (1786-1857) görüyoruz. Oldukça sade bir dille ve realist bir üslupla yazdığı manzumeleri derin bir lirizm ve samimiyetle doludur. Çağının en büyük şairi sayılır.

Aşık Hüseyin, Aşık Hasan, Aşık Nevruz, Aşık Abbas, Aşık Rıza, Bayatlı Abbas, Zeğenli Abbas ve şöhreti Azerbaycan'ın dışına taşmış bulunan **Aşık Elesger** belli başlı âşıklar arasındadır.

Eski edebiyatın bu çağda yetiştirdiği en büyük şahsiyet **Seyyid Azim Şirvanî** (1835-1888) dir. Farsça ve Azerî Türkçesiyle şiirleri vardır. Türk, İran ve Azerî şairlerinden bahseden bir tezkire yazmıştır. İkinci ve Keşkül gazetelerinde de çeşitli yazılar yazdı.

Ahundzade'nin ardından modern edebiyatın temsilcileri olarak; **Necef Bey Vezirli** (Müsibet-i Fahreddin: İlk Azerî trajedisi), **Abdurrahim Bey Hakverdill** (Ağa Mehmed Şah Kaçar: İlk tarihi dram), **Sultan Mecid Ganizâde** (Mektubât-ı Şeyda Bey Şirvanî: İlk roman) ve **Neriman Nerimanof'u** görüyoruz.

XIX. a.'ın ikinci yarısından itibaren Azerî basın hayatı'nda canlanır. İlk Azerî gazetesi Ekinci 1875 de Bakü'de **Hasan Bey Mellkof Zerdabî** (1841-1907) tarafından çıkarıldı. Bunu Tiflis'de neşredilen **Ziya**, **Ziya'yı** Kafkasiye ve **Keşkül** gazeteleri izledi. 1833'de **Celal Ünsizade**'nin çıkardığı **Keşkül** diğerlerine göre edebiyata daha çok yer veriyordu.

Edebiyatın ana karakterini "Maarifçilik" ve daha sonra ortaya çıkan "halkçılık" düşünceleri teşkil eder. Bir nazım edebiyatı olarak varolagelen Azerî edebiyatı bu çağda gazete, roman, hikâye, tiyatro gibi edebî eserlere geniş ölçüde açıldı. Kısa zamanda bu türlerde başarılı eserler yazıldı. Batı Avrupa ve Rus edebiyatı'ndan tercüme yapıldı, ilk ders kitapları hazırlandı.

1905 Rus İhtilal teşebbüsünden sonra Azerbecan'da kısmî de olsa bir hürriyet rüzgârı esti. Millî basın üzerindeki sansür kaldırıldı, millî ve dinî cemiyetler kuruldu, yeni gazete ve dergiler yayımlandı; Rusya'daki Türkler arasında siyasi, fikrî ve edebî münasebetler başladı.

1908 Türkiye Meşrutiyet hareketinden sonra İstanbul'da ortaya çıkan canlı fikir ve hürriyet atmosferi Rusya Türklerini de geniş ölçüde etkiledi. Türkiye'deki siyasi, fikrî ve edebî faaliyetlerin tesiri 1906 yılından sonra Azerbaycan'da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunda Türkiye'de tahsil görmüş Azerî aydınlarının da geniş ölçüde rolü olmuştur.

1905-1918 yılları arasında Azerbaycan'da **İrşad, Füyuzat, Hayat, Molla Nasreddin, Yeni füyuzat, Açık söz, Dirilik, Terakki, Taze hayat, İttifak, Şelale** gibi gazete ve dergiler yayımlandı. Kitap ve risale neşriyatı da oldukça fazladır.

Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turanlı, Türkiye'deki Türkçülük akımının,

Azerbaycandaki temsilcileri ve ilk nâşirleri oldular. Her ikisinin de İttihad ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkileri vardı. Bu devir Azerî Edebiyatı geniş ölçüde Türkçülük, İslâmcılık görüşlerinin tesiri altında gelişti. Bir yandan da Rusya'dan gelen <sosyalist> akımın etkisi gittikçe genişliyordu.

Ağaoğlu'nun Azerî fikri hayatının gelişmesinde bazı olumlu tesirleri olmuşsa da zararlı faydasından çok olmuştur. Türk ve İslâm medeniyeti, tarihi hakkında oldukça yanlış ve eksik malûmatı vardı.

Hüseyinzâde; Füyuzat mecmuası ile tanzimat ve Meşrutiyet devri Türk Edebiyatı'nı Azerbaycan'da tanıtmış, sevilmesine sebep olmuştur. Edebî dil olarak İstanbul Türkçesi'ni kullanıyor, Azerîlerin de bu şive ile yazmalarını teklif ediyordu. Füyuzat mecmuasında Avrupa edebiyatından yapılan tercümele de neşrediliyordu. Dil hususundaki görüşünü **Mehmed Hadî**, **Hüseyin Cavid**, **Ahmed Cevat** ... gib Azerî şairleri benimsemişlerdir.

Mehmed Emlin Resulzâde tarafından 1915 de Bakü'de çıkarılan Açık söz gazetesi Azerîler arasında <milliyetçilik> ve <Türkçülük> düşüncelerinin kuvvetlenmesine yardım etti. Türkçü düşüncelerin ışığı altında kurulan Musavat Partisi 28 Mayıs 1918 de Millî Azerbaycan Hükûmeti'nin varlığını ilân ettikten sonra edebiyatta Türkçülük fikri en kuvvetli devresine girmiş oldu. **Şinasi**, **Namık Kemal**, **Recaizade**, **Abdülhak Hamid**, **Tevfik Fikret** gibi şairlerin tesiri bu devrede oldukça fazladır.

Mehmed Hadî, Azerî edebiyatında ilk def'a vatan, millet, hürriyet gibi kavramları büyük bir aşkla işledi. Firdavs-i ilhamat adlı şiir kitabı meşhurdur. **Ali Abbas Müznib**, **İbrahim Tahîr**; Hadî'yi takip ederek şiirlerinde sade bir dille aynı kavramları işlediler.

Hüseyin Cavid; şiirleri, manzum piyesleri ile devrin en büyük şairidir. Tebriz ve İstanbul'da tahsilini tamamladı, **Tevfik Fikret**'in hayranı olarak Bakü'ya döndü. İblis, Şeyh San'an, Peygamber, Uçurum ilk manzum piyeslerdir. Bahar şebnemleri, Geçmiş günler adlı şiir kitapları da vardır.

Ahmed Cevat; Türkçü görüşlerini, Türkiye'deki millî edebiyat cereyanının da tesiriyle hece vezni ve oldukça sade bir dille terennüm etti. Dalga, koşma adlı şiir kitapları vardır. <Çirpınırdın Kara Deniz bakıp Türk'ün bayrağına> adlı marşın güftesi bu şairindir.

Cafer Cabbarlı ve **Cemil Mehmed Kuluzade** piyesleriyle bu devirde önemli bir yer tutarlar. **C. Cabbarlı**; genç yaşta ölmesine rağmen Azerî tiyatrosuna Edirne fethi, Trablıs muharebesi, Bakü muharebesi gibi Türkiye ile ilgili piyesler; Solgun çiçekler, Aydın, Nasreddin Şah, Od gelini, Sevil gibi ictimai ve tarihî mevzuları ele aldığı kuvvetli dram eserleri kazandı. Mizahî ve romantik ruh taşıyan şiirleri de vardır. Kız kalesi adlı manzum hikâyesi oldukça meşhurdur. **Üzeyir Hacıbeyli**, piyesleri, bilhassa operet ve operalarıyla büyük bir ün kazandı. O olmasın bu olsun (Meşhedî İbad), Arşın mal alan, Leyla ile Mecnun, Köroğlu gibi eserleri Türkiye'de de tanınmıştır.

1917-1920 yılları arasında **Abdullah Şaik**; Asrımızın kahramanı, İblisin huzurunda, İdeal insanlık gibi eserleriyle dikkatli çeker. **C. Mehmed Kuluzade**; Anamın kitabı, Kemança adlı piyeslerini, **Neriman Nerimanof**; Bahadır ve Sona adlı romanını; Nadanlık, Dilin belası gibi piyeslerini yine bu yıllarda yazdılar.

C. M. Kuluzade; Azerî edebiyatının en büyük ictimai ve mizahî karektere sahip

mecmuası olan Molla Nasreddin'i, **Ömer Falk Numanzâde** ile birlikte çıkarmıştı. **Sabir**'in ölümünden sonra Hophopname adı altında toplanan manzumelerinin bir çoğu yine bu mecmuada yayımlandı. **C. M. Kuluzâde** ve **Sabir** mizah sahasının en ünlü isimleridir. Molla Nasreddin mahalli şivenin edebî dil olarak gelişmesinde büyük hizmetler gördü. **Kuluzâde**'nin Ölüler adlı dramı Azerî tiyatrosunun şaheserleri arasında yer aldı. **Sabir**; irtica, hurafeler, kötü ictimai âdetler, siyasî hadiseler hakkında yazdığı şiirlerle hem büyük bir sevgi hem de büyük bir tepki gördü. Şöhreti, Türkiye ve İran'da da yayılmıştır. Hophopname'si elden ve dilden düşmedi. İran'daki modern Azerî şiirinin gelişmesinde **Sabir**'in tesiri büyüktür. Buradaki en büyük takipçisi **Mirza Ali Muciz** oldu.

27 Nisan 1920 de Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya tarafından işgali ve Sovyet Hükûmeti'nin kurulmasından sonra Azerî edebiyatı'nda sosyalist-komünist karekterli eserlerin gittikçe fazlaştığını, romantik ve milliyetçi ruhda olan eserlerin yayılma imkânının yavaş yavaş ortadan kalktığını görüyoruz. Musavat hükûmetini maarif ve medeniyet sahalarındaki bütün çalışmaları, eserleri ortadan kaldırdı veya değiştirdi. Komünist yazarlar çağdaş Rus edebiyatını örnek alarak eserler yazdılar.

XX. a. daki Azerî Edebiyatı hakkında pek fazla malûmat sahibi değiliz. Türkiye ile Azerbaycan'ın, şu son senelere kadar her türlü münasebetlerinin kesilmiş olması bu neticeyi doğurmuştur. Şimdi Türkiye'de Azerî edebiyatı hakkında yeni bazı yazılar yazılıyor; metinler neşrediliyor. 1920 den günümüze kadar Azerî edebiyatını Türkiye'de tanıtan Azerî mütecciler olmuştur. Bunlar kurdukları dernekler ve yayımladıkları çeşitli eserler ile bu sahada büyük hizmet görmüşlerdir; **Resulzâde** ve arkadaşlarının yayınladığı Azerbaycan ve **Prof.Dr. Ahmet Caferoğlu**'nun çıkardığı Azerbaycan Yurt bilgisi mecmuası en önemli olanlardır.

Güney Azerbaycan'daki edebiyatın gelişimi hakkında da yeterli ve doğru malûmatımız yoktur. Halbuki bu bölge halkı XX. asrın ilk yarısında oldukça hareketli, buhranlı yıllar yaşadı. Danişmend-ı Azerbaycan adlı farsça bir tezkire yazarak belli başlı bütün kaynaklarda zikredilen Azerî şahsiyetleri hakkında verilen malûmatı bir araya getirmiş bulunan **Mehmed Ali Terbiyet** Azerî edebiyatına büyük bir hizmette bulunmuştur. Mi za **Ali Muciz**, **E'timad**, **Ali Tude**, **Tebrizli Ali**, **B.K. Sehend**, **Samed Behrengi**, **Abbas Bariz**, **Nusretullah Fethi** ve **Şehriyar** bu devirde güney Azerbaycan'da yetişen bilili başlı edebî şahsiyetlerdir. **Şehriyar**'ın Heyder babaya selâm (I-II. kısımlar) adlı uzun manzumeleri, İran, Türkiye, Irak ve Kuzey Azerbaycan'da çok büyük bir ilgi ile karşılandı. Çeşitli yerlerde bulunan Türk şairleri Şehriyar'a nazireler yazdılar. Uzun zamandan beri kuvvetli bir eser vermemiş bulunan Güney Azerbaycan, Şehriyar ile çağımızın en olgun şiirin ortaya koydu. Bu manzumeler İran Azerîleri arasında da eski şiir geleneklerinin artık yıkılarak, halk şiiri tarzında realist, lirik ve ictimai mes'elelere açık yeni bir mektebin doğması demektir. Bu bölgede hâlen âşik şiirinin de oldukça yaygın bir şekilde devam ettiğini biliyoruz.

Kuzey Azerbaycan'da 1930-1945 yılları arasında edebiyatta görülen en büyük mevzu savaştır. II.Dünya Savaşı en ince ayrıntıları ile edebiyata girmiştir. **Resul Rıza**, **Samed Vurgun**, **Müleyman Rüstem**, **Mehmet Rahim**, **Ehmet Cemil**, **Osman Sarıvellî**, **Mikâil Müştik**... gibi şairler bu devrede en olgun eserlerini verdiler. Hikâye ve roman gibi mensur eserler veren önemli şahsiyetler; **M.Said Ordubadî**, **Abdullah Şaik**, **Süleyman-ı Sanî Ahundof**, **Seyyid Hüseyin**, **Yusuf Vezir Çemenzeminli**, **H. Mehdi**, **Mir Celal**, **Mirza İbrahimof**, **Sabit Rehman**, **Evez Sadık**, **Tağı Şahbazı**,... Tiyatro eseri

yazarlar: C. Cabbarlı, E. Hakverdiyev, H. Cavid, Samed Vurgun, Sabit Rehman, İlyas Efendiyev, Z. Helli, M. İbrahimov... tur. 1945-1954 yılları arasında yetişen en önemli şahsiyetler; şiirde: Bahtiyar Vahapzade, H. Hüseyinzade, Nebi Hazri Babayev, İ. Kâbil, Z. Halil, K. Kasımzade, E. Gürçaylı, A. Babayev, N. Genceli, İslam Seferli, H. Abbaszade... Hikâye ve Roman türünde: Manaf Süleymanov, Hesen Seyidbeyli, Salam Gadirzade, Yusuf Ezimzade, Eli Veliyev, Ş. Rahimov, Bayram Bayramov... Tiyatro eseri yazarlar: C. Mecnunbeyov, Şettar Ahundov, Enver Mehmedhanlı, Şiheli Gurbanov...

Çağdaş edebiyatın temsilcilerini yalnız isim olarak vermemizin sebebi eldeki kaynakların yetersizliğidir. Edebi şahsiyetler ve eserleri hakkında yazılan bazı önemli yazılar bulunabilmesine rağmen bu eserlerin büyük bir kısmını görmek, okumak şimdilik imkânsızdır. Bu durum son devir hakkında fikir beyan edilmesini engellemektedir. Fakat belirli olan şey; edebiyatın Komünist Partisi'nin direktiflerine göre şekillenmesi, gösterdiği yolda yürümesidir. Edebiyatın vazifesi: "yeni insan tipini", "sosyalizm kuruculuğunu" anlatmaktır. Bunlardan ayrı dikkati çeken milli bir mesele de geniş ölçüde işlenir: Bu Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birleştirilmesi hususudur. Aras neni sınırı teşkil etmesi bakımından edebiyatta hususî bir mâna kazanmıştır. Birleşme mevzuunu şiirde; Mehmed Rahim, Süleyman Rüstem, Osman Sarıvelli, Şehriyar, B. K. Sehend gibi şairler, romanda Mirza İbrahimov, piyeste İlyas Efendiyev gibi yazarlar bilhassa dikkatle ele almışlardır. Bu konuda yazılan hikâyeler de oldukça fazladır.

XX. ASRIN BAŞLARINDAKİ AZERİ EDEBİYATINA UMUMİ BAKIŞ

Azerbaycan'da da roman birden bire ortaya çıkmamış, bir müddet eski mesnevilerin, halde hikâyelerinin tesiriyle, diğer taraftan da Avrupa eserlerin, Rus yazarlarının hikâye ve romanlarının tesiriyle kendi yolunu gelişme istikametini aramıştır.

Azerî Edebiyatının klasik devirleri hakkında ilk ve en mühim çalışmalardan biri Türkiye'de merhum Fuad Köprülü tarafından yapılmıştır. Azerî Edebiyatına Dair Tedkikler (Bakü, 1926) Bu eser daha sonra yeniden işlenerek, genişletilerek, İslâm Ansiklopedisi'nin Azerî maddesinde yer aldı. Köprülü, bu küçük fakat çok değerli araştırmasıyla başlangıçtan XIX. asra kadarki -hatta kısmen XX. asrın ilk çeyreğine kadar- Azerî Edebiyatının umumî seyrini, ana hatlarıyla edebî şahsiyetler ve eserlerle ortaya koydu. Birkaç makale hariç, rahatlıkla söyliyebiliriz ki, şimdye kadar memleketimizde bu edebiyat hakkındaki çalışmalar, Köprülü'nün bıraktığı noktada, yerinde saymaktadır!

Halbuki, bütün Türk dünyası içerisinde bize en yakın topluluklarımızdan biri olan Azerîlerin edebiyatına bu kadar bigâne olmamalıydık.

Türkiye'de Modern Azerî Edebiyatından, Sâbir'in Hophopname'si, Şehriyar'ın Haydar Babaya Selâm adlı büyük manzumeleri, Nebi Hazri ve Bahtiyar Vahabzade'nin seçilmiş şiirleri, Hüseyin Cavid'in Azerbaycan dergisinde tefrika edilmiş bazı piyesleri, muhtelif dergilerde bazı şiirler, birkaç hikâye hariç hemen hiç bir eser yayınlanmamıştır. Sevinilecek bir hâldir ki, Halk Edebiyatından güzel bir antoloji: Ehlilan Ahundov'un Azerbaycan Folkloru Antologiyası adlı iki ciltlik eseri Doç. Dr. Semih Tezcan tarafından alfabemize atarılıp, sözlük ilave edilerek neşredilmiştir. Bu bakımdan yakın tarihlerde (20 Nisan 1979 dan itibaren) bir buçuk yıldan daha fazla bir süreyle neşredilen Dr. Haver Aslan yönetimindeki Hazer adlı aylık derginin ehemmiyetini bilhassa belirtmek istiyoruz. Dr. Haver Aslan, Türk okuyucularına Azerî Edebiyatını -hem de birçok metni orijinal hâliyle- ulaştırmakta mühim bir rol oynamıştır. Kısmen de olsa Resmî Türk Edebiyatı Tarihi gibi bazı edebiyat tarihlerimizde, liselerimizde okutulan bazı edebiyat ders kitaplarında -meselâ; M. Kaplan'ın- Azerî Edebiyatı hakkındaki bazı kısa bahislerin yer aldığını da hatırlatmak gerekir. Zaman zaman bazı dergiler bu edebiyat hakkında hususî sayılar çıkarmaktadırlar. Bunlardan bilhassa ikisi edebiyat tarihi açısından bilgi hatalarıyla ve metinleri yalan-yanlış "çevirmeleri" ile göze batmışlardır: Türkiye Yazıları (1981, Sayı: 57) ve Edebiyat Sanatı 81 (1982, Sayı: 14).

Belli başlılarını saymaya çalıştığımız bu faaliyetlerden başka belki haberimiz olmayan bazı neşriyatlar da olabilir. Bunların dışında, başta Azerbaycan (Ankara, aylık dergi), Töre, Doğu, Kardeş Edebiyatlar gibi dergiler de ayrı ayrı edebî şahsiyetlere, eserlere sayfelerini açmışlardır. Çıktığı zamandan beri Türk Edebiyatı dergisinde, bu edebiyat veya diğer Türk boylarının edebiyatları hakkında birçok yazı neşredilmiştir.

Fakat, durum Batı edebiyatları, bilhassa Avrupa edebiyatlarıyla mukayese edilirse hiç de iyi bir netice elde edilemez. Kültür ve medeniyet münasebetlerimizin yeni yeni başladığı edebiyatları, bizimle aynı kökten gelen, birlikte dal-budak salan edebiyatlardan daha iyi tanıyoruz! Bize en yakın olan kardeşlerimizin edebiyatlarını da işte, şöyle-böyle!

Azeri Edebiyatını, Özbek, Türkmen, Tatar, Kazak, Kırgız, Uygur edebiyatlarını da, daha başkalarını da tanımalı, tanıtmalıyız. Kardeşlerimize bu kadar bigâne kalmamız ne zamana kadar devam edecektir?

Hâlbuki, onlar, bize bir hayli ilgi gösteriyorlar: Edebiyatımızdan belli-başlı eserleri - bizden çok daha fazla-kendi dillerinde neşrediyorlar. Meselâ: **Tevfik Fikret**'in bir çok şiiri, **Şermin**'inden büyük bir kısım kitap şeklinde basıldı (Bakû, 1969), ayrıca **Rüstem Hüseyinof Tofiq Fikret** (Bakû, 1981) adlı, birçok bakımdan çok değerli olan incelemesini yayınladı. **Reşat Nuri**'nin **Çalığışu, Yeşil Gece** gibi romanları, **Hüseyin Rahmi Gürpınar**'ın bazı eserleri, **Yakup Kadri Karaosmanoğlu**'nun **Zoraklı Diplomat**'ı **Haldun Taner**, **Aziz Nesin**, **Said Fakı, Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Yaşar Kemal** vs. gibi yazarların eserleri Azeri Türkçesiyle neşredildi. Bunların dışında dergi ve gazetelerde edebiyatımızdan neşredilen şiir ve hikâyeleri, antolojileri burada saymak imkânına sahip değiliz. Bir de edebiyatımız hakkındaki incelemeler, Türkiye Türkçesi hakkındaki dil çalışmalarını -hem de mukayeseli olarak- oldukça dikkati çekmektedir.

Azeri Edebiyatını, edebiyatımızla mukayeseli olarak incelemek, değerlendirmek araştırmacıları bekleyen, vakti çoktan gelip-geçmiş vazifelerden biridir. Bilhassa 1905-1930 yılları arasındaki Azeri edebiyatının Türkiye ile edebi alâkaları oldukça fazladır. 1905'te Rus mutlakiyetinin geçici de olsa baskısı, sansürü ortadan kalkmış veya hafiflemiş, Rusya Müslümanları-Türkleri bir hayli serbest kalmışlardı. Peşinden 1908 de Türkiye'de, Meşrutiyetin ilanı, başlangıçta bir çok ümidleri de beraberinde getirmişti. İşte bu sıralarda bir çok Azeri münevverleri İstanbul'a tahsil için geldiler. Burada edebî-siyasî muhitlerle, matbuatla yakın münasebetleri oldu. Mekteplerde okudular, üniversite bitirdiler, memleketlerine döndüler. O zamanki Azerbaycan muhitinde Türkiye, Kıırım, Orta asya gazeteleri, dergileri, buralarda basılan kitaplar okunuyordu. Hatta İran, Mısır, Pakistan -O zaman Hindistan-gibi yerlerin matbuatı da Azeri münevverleri tarafından takip ediliyordu. Azeriler dünyaya gözlerini çevirmişler olan biteni anlamaya çalışıyor, kendi yurtlarını geleceği için hazırlıklar yapıyorlardı. Türkiye için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Başta İstanbul'dakiler olmak üzere Türk münevverleri, Avrupa matbuatı yanında adı geçen muhitlerin neşriyatını da takip ediyorlar. O kadar ki, **Türk Yurdu, Sıratülmüstakim** gibi dergilerde, **İkdam** gibi gazetelerde "Müşterek edebî bir Türk dili" oluşturmak yolunda teşebbüslerde bulunuyor, aynı fikri Kırım'daki **Tercüman** da benimsiyordu. Fakat, Türkiye'de ve Rusya'daki Müslümanlar-Türkler arasında bu fikre karşı çıkanlar bulunuyordu.

Türk boyları, tarihin hiç bir devrinde 1905'lerden sonraki gibi yakın münasebetlerde bulunmamışlardır. O zaman, şimdiki gibi arada alfabe ayrılığı da bulunmuyor, aksine yazı dilinde bir paralellik de görülmüyordu. Bu yıllarda İran meşrutiyetçileri, münevverleri, siyasî sürgünlerin bazıları da İstanbul'da idiler. **Ahter** isminde farsça bir dergi de çıkıyorlardı. İstanbul'da okuyan Kırmılı-Kazanlı talebeler, birleşerek bir cemiyet kurmuşlar başta **Ahmed Midhat Efendi** olmak üzere bir çok şahsa Türk âleminin, İslâm dünyasının problemleri, tarihî siyasî ve ictimai durumu hakkında konferanslar vermişlerdi. Hatta bu devirde **İsmail Gaspirali**, meşhur seyyah, din adamı **Abdurreşid İbrahim Bey** gibi şahsiyetler de İstanbul'da Konferans vermişlerdi. **A. İbrahim Bey**, Bursa gibi vilâyetlerde de halkı cezbeden konuşmalar, sohbetler yapmıştı.

Yine aynı yıllarda Türkiye matbuatı, İranda meşrutiyet hareketine geniş yer vermiş, Türkiye'den İran meşrutiyetçilerine yardım için gönüllüler Tebriz civarına giderek çalışmışlardır. Meşrutiyet hareketlerinin başkanlarından hürriyet kahramını **Settar Han** hakkında Türkiye'de

bir çok yazı neşredilmiş, kendine kasideler yazılmıştır. Aynı durum 1920'lerde **Hıyabanî** hükümeti kurulduğu zaman da görülmüştü.

II. Meşrutiyetten sonra İstanbul'a tahsil veya herhangi bir sebeple gelip burada yaşayan, okuyan, çalışan Azeri edebî şahsiyetlerinden bazıları şunlardır: Daha önce 1900 lerde gazeteci **Mehmed Ağa Şahtaşlı**, sonraları **Hüseyin Cavid**, **Mehmed Hadî**, **Abdullah Sur**, **Yusuf Vezir Çemenzeminli** (1920 den sonra), **Ahmed Ağaoğlu**, **Hüseyinzade Ali Bey**, **Mirza Ali Mucliz**, Tiflis'te çıkardıkları **Keşkül**, **Ziya-yı kaskasiyye** adlı yayın organları kapatılınca Türkiye'ye gelip yerleşen **Celal** ve **Said** kardeşler vs.

Bir kısım Azeri münevverleri de İstanbul'daki gazetelere, dergilere buldukları yerlerden yazılar, mektuplar göndermişlerdir. Meselâ tanınmış başarılı bir muallim olan **Mehmed Tağı Sıdkı**, **Ahter** gazetesine yazılar göndermişti. Aynı durum **Güney Azerbaycan (İran)** dan gelen Türk asıllı yazarlar için de söz konusudur. **Mehmed Ali Terbiyet**, **Said Selmasi** İstanbul'da buldukları sıralarda **Rıza Tevfik**'ten hususî dersler almışlardır.

Bu karşılıklı münasebetler XX. asrın ilk çeyreğinde Azeri edebiyatının Türkiye ile olan bağlarını güçlendirmişti. O kadar ki, Azerbaycanlı **Abdullah Sur** bazı kısımları elyazması hâlinde kalmış, bazıları kaybolmuş çok az bir kısmı ise basılmış olan **Türk Edebiyatı Tarihi** adlı bir eser yazmıştı. **Namık Kemal**, **Şemseddin Sami** gibi yazarlarımızın eserleri Azerbaycanda sahneleniyor, bir çok edeb ve şairimizin eserlerine çeşitli dergilerin sahifelerinde yer veriliyordu. Mekteplerde okutulan ders kitaplarının bazıları da Türkiye'den gidip Azerbaycan'da yazarların sayısı hiç de az değildi. Aynı şekilde Azeri yazarı **Yusuf Vezir Çemenzeminli** 1920 de İstanbul'da bulunduğu sırada Azerbaycan Edebiyatına **Bir Nazar** adlı eserini bu şehirde bastırmıştı. Bakû ve Tiflis'de neşredilen bazı gazete ve dergiler, Türkiye'ye yakınlık hususunda o kadar ileri gitmişlerdi. ki, **Füyuzat**, **Şelale**, **Hayat**, **Irşad** ve daha sonra **Açık Söz** gazetesi tamamen Türkiye Türkçesi ile neşrediliyor, Türkiye siyasî muhiti ile yakın paralellikler gösteriyorlardı. Fakat ne yazık ki, bilhassa **Şelale** ile **Füyuzat**'ın dili tamamen **Servet-i Fünun**, **Edebiyat-ı Cedide** dili idi. Bu bakımdan da Azeri Türkçesinin sadeleşmesini, kendini bulmasını menfi yönde etkilemişlerdir.

1905'ler Azeri Edebiyatının uyanma, dünyayı tanıma, silkinip şahsiyetini arama ve bulma devirleridir. Bu sıralarda Azeri Edebiyatı bir yandan Türkiye Edebiyatı, diğer yandan Rus Edebiyatı'nın tesiri altındadır. Eskiden olduğu gibi İran Edebiyatını takip etmeyi, örnek olarak almayı bırakmış; hatta daha ileri bir duruma gelerek 1850'lerden sonra **Ahundzade** ve tiyatro faaliyetleri ile fikrî, siyasî, ictimai ve felsefî bakımdan ulaşacağı seviye sebebiyle İran Edebiyatını tesiri altına almış, ona örnek olmaya başlamıştır. İran Edebiyatı bir yandan da Türkiye'deki edebî ve siyasî faaliyetlerin nüfuzu altında idi.

1905'lerden sonra Azeri Edebiyatı, üç büyük temayülün tesiri altındadır: Türkiye'ye bağlı olarak "Türkçülük" cereyanının, Türkiye İran ve diğer İslâm ülkelerinin tesiriyle "İslamcılığın" ve nihâyet Rusya dolayısıyla çağdaş siyasî ve sosyal cereyanların: 1920'lere yaklaştıkça da "sosyalist" akımlarının.

Bu bakımdan XX. asrın ilk çeyreğindeki edebiyatta bu üç temayülün de temsilcilerine rastlanır. Fakat bunların hepsinin dışında bir edebî mektep vardır ki, mensupları Azerbaycan'ın o günlerdeki durumuna göre, memleketleri için en doğru olan yolu seçmiş görünürler. Bunlar

Molla Nasreddinler'dir. 1906 da **Ömer Falk Numanzade** ve **Celil Memmedguluzade** tarafından çıkarılmaya başlanan aylık ictimai mizahı mecmuası ile kün zamanda mütecanis bir edibler, şairler topluluğu oluşturulmuştur. Bu dergi etrafında **M.A.Sâbir, Abdurrahim Bey Hakverdili (1870-1933), M.Said Ordubadi (1872-1950), Allıgulu Gamkûsar, (1880-1919), Ali Nazmi (1878-1946), Selman Mümtaz** ve daha başka edibler-şairler toplanmıştı. M. Nasreddin mecmuasınının idarecisi **Celil Memmedguluzade (1866-1932)** dir. Bununun başlayıcı, emniyet telkin eden, kararlı şahsiyeti olmasaydı bu grup 1920'lere kadar bir arada kalamazdı. Dergi 1906-1918 arasında Tifis'te, kapatıldıktan sonra 1921 de Tebriz'de ve nihayet Bakû'da 1922-1931 yılları arasında çıkmıştır.

C.Memmedguluzade'nin gazetecilikten başka, fıkra, makale, hikâye ve dram yazarlığı da vardır. Dergide "Molla Nasreddin" imzasını kullanmış ve bu adla da meşhur olmuştur. Bilhassa "**Anamın Kitabı**" ve "**Ölümler**" adlı dramları o devrin Azerbaycan hayatını mükemmel bir şekilde; gayet realist çizgilerle aktetmiştir. **Anamın Kitabı**, C. Memmedguluzade'nin edebiyat anlayışını, siyasî, ictimai görüşlerini bütün açıklığı ile ortaya koyuyordu; Piyasdeki üç kardeş üç ayrı memlekette okumuşlardır. Biri Türkiye'de biri Rusyada biri de İran'da. Bacıları ise Azerbaycan'da analarının yanında terbiye görmüşdür. Üçü de evlerine dönünce ana-kız ne yapacaklarını şaşırırlar. Üç ayrı insan, üç ayrı dünya görüşü karşı-karşıyadır. Kızkardeşleri doğru olan yolu; analarının kitabını; yani Azerbaycan'ın yolunu bulur: Bu yazarın kendisinin de benimsemiş olduğu sentezdir.

Molla Nasreddincilerden biri olan **M.A.Sâbir (1862-1911)**'den daha az söz edeceğiz; çünkü Türkiye'de az çok tanınmakta; **Hophopname**'siyle bilinmektedir. Sâbir, milletin dertlerini yüreğinin derinliklerinde hissetmiş, bu dertlerin yüreğindeki acılıklarını "ağlayarak güldüren, güldürerek ağlatan" şiirleriyle dışa vurmuştur. Dili, üslûbu, şiir anlayışı "güle, bülbüle dair yalan söyleyen" gazelci-kasidedi şairlerin ortalıktan çekilmelerine, tam manasıyla devirlerini doldurmalarına sebep olmuştur. Realist-modern Azerî şiirinin ortaya çıkışı doğrudan doğruya Sâbir'in edebî faaliyetine bağlıdır. Tamamen orijinal karektere sahip, hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek, hiç bir ekole bağlanamayacak bir şairdir. Kendi yolunu -Aslında Azerbaycan edebiyatının da yolunu- kendi açmış, kendi Mektebinin esaslarını en mükemmel bir şekilde olgunlaştırmıştır. Ne yazık ki, genç denilecek bir yaşta dünyadan göçmüştür.

İnkılaba kadarki edebiyatın en büyük temsilcilerinden biri de kendi başına bir mekteb olan **Hüseyin Cavid (1882-1941)**'tir. Şair ve tiyatro yazarıdır. İran ve daha sonra da Türkiye'de-İstanbul'da-okumuştur. Romantik bir şair olmasına rağmen eserlerinde realizm temayülleri güçlüdür. Şiirlerinde **Abdulhak Hamid** ve **Tevfik Fikret**'in tesiri görülür. Fakat bu, şairliğinin ilk devreleri için söylenebilir. **Bahar Şebnemleri, Geçmiş Günler** adlı şiir kitapları, **Iblis, Uçurum, Peygamber, Şeyh Sen'an, Topal Timur** gibi manzum, mensur dramları da vardır. Devrinin en kudretli şairidir. Dramları ile de büyük bir tiyatro yazarı olduğunu isbat etmiştir eserleri azerbaycan sahnesinde senelerce oynanmış, günümüzde de oynanmaya devam etmektedir. Dili Türkiye Türkçesine çok yakın ve sadedir. Devrinin siyasî ictimai vaziyeti, emperyalist devletlerin, dünyada insanlığa sığmaz vahşiyane hareketleri, harpler, cehalet ve sefalet Cavid'i zaman-zaman bedbinliğe düşürmüş, ümitsizliğe sevketmiştir. Onun "cihanda hak da hakikat de hepsi kuvvetli" şeklindeki tesbiti bu durumun neticesidir.

Azerbaycan'ın romantik şairlerinden ikisi de **Ahmed Cevad**'la **Memmed Hadi (1879-1920)** dir. **Hadi**, dilin ağır olmasına rağmen o devir edebiyatında hürriyetçi, adaletçi bir şair

olarak yıldız gibi parlamıştır. Türkiye'deki Türkçülük, İslâmcılık cereyanlarının sempatanlarındandı. Fırtınalı, maceralı, bunalımlı bir hayatı vardır. Ne zaman, nerede öldüğü açıkça bilinmemektedir.

Ahmed Cevad (1892-1937) Türkiye'deki milli edebiyat cereyanlarını benimsemişti, bu bakımdan çok sade bir dille ve millî vezin olarak kabul ettiği hece ile coşkun şiirler söylemiştir. **Koşma** ve **Dağa** adlı şiir kitapları vardır. Sovyet devrinde yazdığı şiirlerde kurulan yeni hayatı, ictimai ve siyasî değişiklikleri de terennüm etmiştir.

Azerî tiyatrosunun da süratli bir şekilde gelişmesi 1905'lerden sonra başlar. 1859'da **M.F.Ahundzade'nin** **Temsilat** ile temelini atmış olduğu tiyatro nevi realist-demokratik yolda önceleri çok yavaş ilerlemiş, **Necef Bey Vezirof (1854-1926)** dan sonra, **Abdurrahim Bey Hakverdili (1870-1933)** **C.Memmedguluzade, Hüseyin Cavid**, gibi kudretli yazarların eserleriyle iyice yerleşmiştir. **A.Hakverdili'nin** **Dağın Tıfak, Bahtsız Cavan, Ağa Memmed Şah Gacar** gibi trajedileri Azerî tiyatrosunun bu türdeki ilk başarılı eserleri sayılır. Yine aynı yazarın **Peri Cadu (1901)** adlı piyesi o zamanki azerî sahnesinin en kuvvetli dramlarından biridir. Hakverdili'nin hikâyeleri de vardır. Bunlar arasında 1907 de Molla Nasreddin'de neşredilen sonra kitap hâlinde de basılan **Horddanın Cehennem mektupları**: (1930) adlı hikâyeleri bilhassa mühimdir.

Azerî musikisinin opera ve operetinin geliştirilmesinde çok büyük bir yol açmış olan **Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948)** aynı zamanda kudretli bir kaleme sahip; edip ve gazetecidir. 1908'de tamamladığı **Leyli ve Mecnun** Azerbaycan'ın ilk milli operasıdır. Bunu **Aslı ile Kerem, Arşın Mal Alan . O Olmasın Bu Olsun (Meşhedî İbad)** gibi eserleri ve nihâyet **Koroğlu** adlı muhteşem operası takip eder. Hacıbeyli'nin açtığı yoldan giden **Müslim Magomayev: Şah İsmail, Nergiz, Zülfikâr Hacıbeyli** ise **Aşık Garib** adlı operaları ortaya koydular. Üzeyir Hacıbeyli, yalnız Azerbaycan'da değil, Türkiye, İran, Orta Asya'da da büyük ve haklı bir şöhrele kavuşmuştur. Eserlerini sahneye koyan bir tiyatro topluluğu İstanbul'a gelerek temsiller verdi ve büyük takdirlere karşılandı.

Sözü edilen yıllarda opera ve operet San'atının gelişmesinde **Hüseyingulu Serablı, Hüseyinağa Hacıbabeyoğlu, Mehmed Tağı Bağiroğlu** gibi büyük aktörlerin ülke çapında tanınmış müsiyenlerin de rolü fazladır.

Sovyet devrinde tiyatro sahnesi **Cafer Cabbarlı (1899-1934)** gibi çok büyük bir dram yazarının eserleriyle mühim bir gelişme kaydetti. Cabbarlı, çok genç yaşta ölmesine rağmen Azerî tiyatrosuna **Edirne Fethi, Trablusgarb Muharebesi, Bakû Muharebesi** gibi Türkiye ile alakalı piyesler; **Solgun Çiçekler, Aydın, Nasreddin Şah, Od Gelini, Sevil** vs. gibi ictimai ve tarihî mevzuları ele aldığı kuvvetli dram eserleri kazandırdı. Mizahî şiirleri, romantik manzumeleri de vardır. **Kız Kalesi** adlı manzum destanı hikâyesi oldukça meşhurdur.

Azerî edebiyatında nesir, klâsik devirlerde zayıf kalmış, manzum nevi'ler kadar gelişmemiştir. **Ahundzade** ile mensur türlerde ilk canlanma başlar. Daha sonra **Neriman, Nerimanof, C. Memmedguluzade, Sultan Mecid Ganizade, M.Said Ordubadi, Abdullah Şaik, S. Hüseyin, Y.Vezir Çemenzemini** ile roman gelişmesini sürdürür. Azerî edebiyatı tarihçileri arasında roman türünün doğup gelişme mes'elesi biraz münakaşalıdır. Bazıları klâsik edebiyattaki mesnevileri manzum roman olarak kabul eder, bu türün başlangıçtan beri var olduğunu ileri sürerler. Bazıları da Avrupaî manada eserleri kadederek ilk romanın

N.Nerimanov'un Bahadır ve Sona (1896-1899) sı olduğunu iddia ederler. Bir çoğu da Sultan Meclid Ganizade'nin iki ciltlik Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvani (1899) adlı eserini romanın ilk nümunesi olarak benimser. Seyyah Zeynelabidin Merağayf'nin Seyahatname-i İbrahim Bey (1877) adlı eserini ilk roman olarak düşünenler de vardır. Bunların hepsi de bazı noktalardan haklıdır. Azerbaycan'da da roman birden bire ortaya çıkmamış bir müddet eski mesnevilerin, halk hikâyelerinin tesiriyle, diğer taraftan da Avrupa eserlerin, Rus yazarlarının hikâye ve romanlarının tesiriyle kendi yolunu, gelişme istikametini aramıştır. İlk romanlar arasında, C.Memmedguluzade'nin Danabaş Kendinin Ehvalatları (1849), M. Said Ordubadi'nin Bedbaht Milyonçu Yahud Rızagulu Han Firengimeab (1914), Abdullah Şaik'in Asrımızın Kahramanları (1909-1918) adlı eserlerini sayabiliriz. Bunların yanında "roman" adıyla neşredilen, küçük hacimli, muhteva itibarıyla da roman olmaları biraz su götürür eserler vardır. Divarbeyoğlu'nun Can Yangısı (1913) İbrahim Bey Musabeyof'un Gözellerin Vefası (1914), Hoşbahtlar (1914), Neft ve Milyonlar Saltanatında (1917), Ali abbas müznib'ün Yusuf ve Züleyha (1914), Hacı Cabbarzade'nin Aşık Garib (1913), Ali Sabri Kasimof'un Solgun Çiçek (1913), Ağababa Yusufzade'nin Hayatın Kahrı Altında Yahud Halının Sonu (1912), Zeki Razi'nin Nâkâm Kız (1911), Zavallı Cavad (1912), Basir Nimal'in İki Nâkâm (1916) Bağır Cabbarzade'nin Bir Yetimin Nalesi (1915) gibi.

Sovyet devrinde roman yazarları arasında, H.Nezerli, E.Ebülhese H.Mehdi, Mir Celal, Ali Veliyev, Sabit Rehman, Tağı Şahbazi, daha sonraki devrede edebî hayatta giden hikâyeci ve roman yazarları; Enver Memmedhanlı, Mirza İbrahimof, Sabit Rehman, Evez Sadık, İlyas Efendiyev vs. zikredilebilir.

Sovyet devri Azerî Edebiyatının 1920'lerden sonraki gelişmesi kolay olmadı. sosyalist düşüncelere Azerî muhiti 1905'lerden sonra alışmaya başlamıştı, yabancı değildi. Fakat birden bire de "sosyalist realizm" anlayışına uygun eserlerin ortaya çıkması beklenemezdi. Bir geçiş devri gerekiyor; dilde de yepyeni bir anlayış ortaya çıkıyordu. Halkçılık düşünceleri tamamiyle edebiyata hâkimdi; inkılâpçılık, yeni cemiyet kurma, yeni idealist insan tipleri yetiştirme günlük problemler arasına girmişti. Önce şiirde değişme ve gelişme oldu. Aruz veznine, zaten ölmekte olan gazel-kaside an'anelerine hücum edildi. Hece vezninin imkânları araştırıldı. Çok geçmeden de serbest şiire geçildi. Buna rağmen Azerî edebiyatında aruz vezni günümüze kadar yaşamaya devam etti. "Gazel" ve "kaside" de üslûb ve muhteva değişikliklerine uğrayarak yeni devrin ihtiyaçlarına cevap vermeye başladı. Mesnevi de kılık, dil ve şekil değişikliklerinden geçerek, manzum hikâye, manzum roman şeklini aldı.

Serbest şiirde başarıya ulaşan en büyük şair Resul Rıza (1910-1981) oldu. Sovyet devrinin şairleri arasında M.Müşfik, S.Vurgun, M.Rahim, S.Rüstem, O.Sarıvellı, M.Dilibazı, N.Reflibeyli, E.Cemil, Z. Hallı ve İ. Dünya harbi sırasında edebî hayata atılan kuşak arasında B.Vahabzade, N. Hazri, H. Hüzeyinzade, Z. Cabbarzade, A. Babayev, İ.Seferli, K. Kasımzade, E. Cemil, E. Gürçaylı. vs. sayılabilir.

Resul Rıza orijinal bir üslûb sahibidir. Şiirlerinde yoğun bir dil kullanır; lüzumsuz bir kelime kullanmaktan kaçınır. Öz, felsefi derinliği olan bir şiir anlayışına sahiptir. Çağdaş bir çok şair gibi "yenicilik" ve "serbest şiir" yolunda millî geleneklerden kopmamıştır. O asrın en iyi bir şekilde ifade edebilme, gününü yansıtmaya, çağdaş olma, çağdaş insanın problemlerini ve mes'uliyetini, vazifelerini belirleme, ferdin cemiyetle münasebetlerini göz önünde tutarak

aralarında dengeyi sağlama yolunda büyük gayret sarfetmiş ve nihayet kendi şiir anlayışını ve kendi şiirini te'sis edebilmiştir. Milletlerarası mes'elelere, dünya insanlığının problemlerine yabancı kalmamış, çağdaş insanın mes'uliyetini "insanlık problemi" olarak kabul etmiştir.

Sovyet devrinin diğer bir büyük şairi Samed Vurgun (1906-1956) dur. Serbest tarda da yazmasına rağmen daha çok klâsik şiir geleneklerini, halk şiirinin dil ve üslûbunu geliştirerek, günün ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekilde sokarak kendi şiirini ortaya koydu. Manzum piyesleri ile de büyük bir başarı elde etti.

Sovyet devrinde edebiyat tarihçiliğini, tenkid, edebiyatının nazari mes'eleleri, folklor ve halk edebiyatı çalışmaları da ayrı ayrı gelişmeler göstermiştir. Firdun Bey Köçerli, Selman Mümtaz, Abdullah Şaik, Memmed Arif Dadaşzade, Memmed Cafer Ceferof, Mirzaağa Guluzade, Hamid Araslı, Feyzullah kasımzade, azlı Mir Ahmedof, Kamran Memmedof, Abbas Zamaof, Cafer Handan, Mir Celal, Kâmal Talibzade, Ali Sultanlı ve daha bir çok edebiyat tarihçisi-tenkidçi yetişmiştir. Şimdiye kadar yazılan belli başlı edebiyat tarihleri içerisinde Azerbaycan İlimler Akademisi'nin neşrettiği kolektif bir eser üç ciltlik Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (Bakû 1957-1960) zikredilebilir.

Böyle kısa bir yazıda Azerî Edebiyatının XX. asırdaki durumu hakkında mükemmel olmak bir yana dursun derli-toplu bir tasavvur meydana getirmek dahi oldukça zor bir iştir. Yazımızın umumî okuyucu için hazırlandığı; kısa bir zamanda kaleme alındığı göz önünde tutularak hatalarımızın eksikliklerin hoş karşılanacağını ümit ediyoruz. Bilhassa Azerî edebiyatının II. Dünya Harbinden sonraki durumu hakkında derli-toplu bir incelemeye ihtiyaç olduğunu; bu devreden bol örnekler neşretmenin gerektiğini belirtmekten kaçınmıyoruz.

KARAKALPAK EDEBİYATI

Karakalpaklar bugün Özbekistan SSC. içerisinde muhtar bir idâyeye sahiptirler. Nüfusları 1970 sayımının resmi neticelerine göre 236.000 dir.

Karakalpak halk edebiyatı oldukça zengin ve eskidir. 20. asra kadar halk edebiyatının hâkimiyeti devam eder. Bu Türk halkının destanları arasında bilhassa 17-18. asırlardaki tarihi-siyasî hadiselerin te'siriyle teşekkül eden **Kırk Kız** önemli bir yer tutar. Bu destanın kahramanı **Gülayım**, yiğit, cesur bir kızdır. Sevgilisi Arslan ve kırk kız arkadaşı ile İran şahı Nadir ve Kalmuk hanı Sürtay'ın hücumlarına karşı yurdunu savunur, Harezmi istilacılardan kurtarır. Bu bölgedeki: Karakalpak, Özbek ve Kazaklardan temsilciler seçerek devlet kurar. Destandaki **Gülayım**, **Altınay**, **Ötbasgan**, **Arslan**, **Servinaz** gibi şahsiyetler cesurluk, vatana bağlılık, insan sevgisi, düşmana karşı acımasızlık gibi duyguları temsil ederler. **Kırk Kız** destanı halk şâiri (**cirav**) **Kurbanbay Bahşi Tacıbayoğlu**'ndan 1939-40 yılları arasında derlenerek yazıya geçirilmiştir.

Diğer mühim halk destan ve hikâyeleri: **Alpamış**, **Kublan**, **Er Kuşay**, **Sayat Kan**, **Cengiz**, **Mest Padişah**, **Şehriyâr...vs. Aşık Garib**, **Yusuf ve Ahmad**, **Yusuf ve Züleyha**, **Aşık Hemra (h)**, **Tahir ve Zühre...** gibi halk hikâyeleri de bütün Orta Asya türklüğü arasında olduğu gibi Karakalpaklarda da bilinmektedir.

Yazılı edebiyat 18. asırdan sonra teşekkül etmeye başladı. Fakat ne yazık ki, bu devreye ait çok az malzeme ele geçmiştir. Eserleri, faaliyetleri hakkında bilgi edinilen çok az şahsiyet vardır. Bunların içerisinde **Cıyan Cırav** (18. asır) gibi birkaç kişi bilinmektedir. Bu şâir **Derbeder El** adlı destanında; Kazak Han'ı **Abdulhar**' karşısında mağlub olarak, büyük sıkıntılar, acılar ile **Sırderya** boylarına, **Taşkent**, **Fergana** ve **Semerkand** dolaylarına sığınan Karakalpakları anlatır.

19. asrın diğer mühim simaları: **Kühhoca**, **Hacıniyaz**, **Bérdak**, **Öteş Şâir**'dir. **Kühhoca**, Hive Hanının Karakalpaklar üzerindeki baskısını, zulmünü hicvetti. **Orakçılar**, **Tüye İgensen** adlı şiirleri bu kabildendir. O zamanki Karakalpak yaşayışını şiirlerine aksettirmiştir. **Hacı Niyaz**, Mahlası "**Zilver**"dir. Yazılı edebiyatın en mühim simalarından biridir. Tahsiline Muynak'da başladı. Sonra Hive'deki Şirgaziyan medresesinde okudu-Türkmen ve Kazak lehçelerini çok iyi bilirmiş. Klasik Şark şiirini, **Nevayî**, **Fuzulî** ve **Mahdumkull**'yi, **Nizamî** ve **Firdevsi**'yi eserleriyle yakından tanımıştır. Manzumelerinin, Karakalpak halk şiiriyle de sıkı alakası vardır. **Boz Otav** (otağ) adlı destanında, halkın, yurdlarını terkedip, başka memleketlere göçe mecbur kalışını, çekilen sıkıntıları, memleket hasretini ustalıkla işlemiştir. Kendisinden sonra gelen birçok şaire te'sir etmiştir.

19. asrın sonlarında yaşamış olan **Bérdak**, Klasik Karakalpak edebiyatının en büyük simasıdır. Asıl adı **Bérdi Murad Kargabayoğlu** (1827-1900)'dur. Küçük yaşlarında iken anne ve babasını kaybetti. Geçim sıkıntısı sebebiyle bir çok yeri gezdi. Önceleri köy (avul) mekteblerinde, daha sonra medresede okudu. 18-19 yaşlarında dombıra çalmağa, şiir söylemeğe başladı. 25 yaş civarında istidatlı bir şâir olarak tanınmıştı. **Allşir Nevai**, **Fuzulî** ve **Mahdumkull** ve **Kühhoca**'nın eserlerini çok sevmiş döne-döne okumuş, incelemiştir. Tarihi ve halk edebiyatını iyi öğrenmiştir. Eserlerinde yaşadığı devrin halk edebiyatını bir ayna gibi aksettirir. Halkçı, maarifçi bir şâirdir. Manzumelerinde nikbinlik, insan sevgisi, adalet ve vatan duyguları geniş yer tutar. Halkın, hanlar tarafından istismar edilmesini, baskı altında tutulmasını

sert bir dille kinamıştır. Bu hususta söylenmiş hicviyeleri vardır. **Evladlar** adlı manzumesinde tarihi hadiseleri, Karakalpaklarla diğer Orta Asya türklüğünün başlarından geçen müşterek hadiseleri kaleme aldı. Burada kabilelerin ve halkların ortaya çıkışı, menşei hakkında kendi fikirlerini, bu husustaki halk rivayetlerini beyan etti. **Amangeldi**, adlı manzum destanında, Buhara emirliğiyle mücadele eden **Amangeldi**'nin cesaretini, yiğitliğini terennüm etti. 1955-56 da Hive hanıma karşı yapılan isyanı **Ernazar Bly** adlı destanında, millî bağımsızlık düşünceleriyle yoğurarak anlattı. **Ahmak Padşa(h)**, adlı mesnevisinde çocuğu olmayan bir padişahın yeni doğan kızı ve karısına karşı "ahmakça" hareketlerini metnin içerisinde nasihatler, hikmetler katarak hicveder. **Secere**, **Harezmi**, **Aydost Bly** adlı iri hacimli manzumeleri de vardır.

Öteş Şair Alşinbayoğlu (19. asrın 2. yarısı), **Cıyan Cırav**'la aynı köy (avul) dendir. ziraat-çiftçilikle uğraşmıştır. İlk tahsilini köyde medresede aldı. **Berdak**'ın yakın dostuydu. O'nun an'anelerini devam ettirmiştir. İctimai bozukluklar, halkın ağır geçim şartları, siyasî kargaşalıklar, feodal beylerin baskısı şiirlerine aksettirmiştir. Buna rağmen kötümser değildir. Halkın arzu ve ümidlerini dile getirmiştir.

19. asırda istilacı ruslara karşı söylenen millî ruhtaki şiirler, bilinen sebepler yüzünden dışdünyaya çıkmamıştır. Bilhassa halk şairleri arasında ruslar aleyhine söylenmiş, millî-dini duyguların terennüm edildiği şiirlerin varlığı bilinmektedir. Fakat bu gibi şairlerin kimliği hakkında henüz bir şey bilmiyoruz.

20. asrın başlarında yetişen nesil, yeni edebiyatın kapılarını aralamış; modern şiir, hikâye, piyes gibi edebî nev'ilerde eserler ortaya koymuş, gazete, dergi çıkarmıştır. Modern edebiyat başlangıçta, geniş ölçüde Klasik ve Halk edebiyatının tesiri altında kalmıştır. Söz konusu iki edebiyatda nâzım şekilleri hâkimdi. Eski ve yeni edebiyat anlayışları arasında yavaş yavaş bağ kurarak ilk yeni şiir örneklerini **Sıdık Şâir** (1857-1917), **Ömer Sügürimbetoğlu** (1879-1922), **Kulmurad** (1927) gibi şairler ortaya koydular.

Karakalpakistan 20 Mart 1932 den itibaren Sovyet Rusya'ya doğrudan doğruya bağlı bir idare iken, 5 Aralık 1936 tarihinden sonra Özbekistan SSC. ne bağlı, muhtar bir bölge hâline getirildi. Sovyet idaresinin kuruluşundan sonra, çağdaş rus edebiyatının kuvvetli tesiri altında "Karakalpakistan Sovyet Edebiyatı" ortaya çıkmaya başladı. Basmacılık hareketi sırasında teşekkül etmiş milliyetçi edebiyat **Abbas Dabilov** (1898-1970), **Seyfullgabit Macitov** (1865-1938) ve **Hıdırniyaz ...** gibi şairler yetiştirmişti. Sovyet devrinin ilk zamanlarında da varlık gösteren milliyetçi edebiyat yerini "sosyalist" bir edebiyat anlayışına terk etmek zorunda kalmıştır. Hatta başlangıçta milliyetçi bir şâir olan **A. Debllov**, **S Macitov** zamanla "sovyet şâiri" olmuşlardır. Gerçek manada bir demokratik edebiyat-temsilcilerinin pek fazla olmamasına rağmen- halk edebiyatı ve klasik edebiyat gelenekleri ile yeni edebiyat - daha sonra sovyet edebiyatı- arasında bir köprü kurmuştur. 1936 dan sonra Karakalpaklarla Özbekler arasındaki alaka iyice artmış, yenileşme ve sovyetleşme yoluna Özbek edebiyatı, Karakalpak edebiyatına yol göstermiştir. Bu yolda modern Özbek edebiyatı da rus edebiyatını takip etmiştir. Sovyet Karakalpak edebiyatının ilk devresinde edebî eserlerde ele alınan mevzular; eski-yeni kavgası sovyet rejiminin kuruluşu, din ve zenginler aleyhine faaliyetler, mektep ve maarif işleri, kadın hakları ... olmuştur. Bu mevzuları, siyasî ve ictimai sahada sosyalistleştirme hareketi olarak anmak da mümkündür.

İlk Karakalpak Sovyet edebî neslinin yetişmesinde **Erkin Karakalpak** gazetesinin ve bilhassa umumî olarak gazeteciliğin rolü oldukça fazladır. **H. Çmetov**, **A. Matyakobov**,

A.Utepov, C. Aymurzayev ve A.Begimov gibi gençler, **A.Debllov, S.Nurlimbetov** gibi yaşlı şahsiyetler edebî hayata gazetecilik ve muharrirlikten geçmişlerdir.

Karakalpak Sovyet edebiyatının temelini **A.Musayev (1880-1936), Suyfulgabit Macitov, A.Debllov (1898-1970), Sadık Nurimbetov (1900-1971)**, atmışlardır. 1920-1930 yılları arasında yeni ortaya çıkan cemiyet, yeni rejim ufak-defek şiirlerde, dar planda terennüm edilmiştir. 1930 yıllarından sonra "sovyet cemiyeti"nin daha büyük hacimli eserlerde, geniş planda işlendiği görülür. Kolhozcu köylüler, işçiler daha düzgün bir ifade ile "sovyet insan tipi" hemen her planda edebî eserlere akseder. Bu bakımdan **Mayakovski ve Maksim Gorki** genç şair ve yazarlara derinlemesine te'sir etmiştir. Bilhassa **Culmurza Aymurzayev (1910-)** Mayakovski'yi hem şekil hem de mazmun bakımından taklid etmiştir.

Nesr ve tiyatro eserleri 1920 li yılların sonlarında ortaya çıkar **S. Macidov**, ilk nesr eserlerini ve dramları yazarlardandır. Diğer bir piyes yazarı da **A. Utepov'dur. N.Davkarayev (1905-1953)** ile **A.Begimov (1907-1958)** hikâye ve piyesler, **M.Daribayev (1909-1942), A.Şamuradov (1912-1953), S.Aymurzayev** povest (büyük hikâye) ler yazdılar. Roman nev'i 1950 lerden sonra ortaya çıktı: **A Begimov Balıkcının Kızı (1958), C.Aymurzayev, Amuderya Sahillerinde (1958), Ü.Eycanov (1919-1960) Aral Koyunı (1958)** adlı romanları yazdılar.

Karakalpak Sovyet Edebiyatının en önemli temsilcileri şunlardır: **Seyfulgabit Macitov (1865-1938)**, şair, yazar ve gazetecidir. 1907 yılından sonra edebî faaliyete başladı. Karakalpakların tarihi ve medeniyeti hakkında, milliyetçi ruhda şiirler, **Elifbe, Kette Yaşdakiler Üçün Okış Kitabı (1926)** adlı ders kitaplarını yazdı. **Ernazar Alaköz (1928), Bağdagül (1934)** adlı dramları, **Kız Ketgen (1934)** adlı bir destanı vardır. **Ömer Sügürimbetoğlu (1879-1922)** şairdir. Din adamlarını, zenginleri nicvetti. Kadınların ictimai durumunu hakkında şiirler yazdı. **Abbas Dablllov (1898-1970)** şair-akındır. 1915 den itibaren edebî hayata ayak bastı. Sovyet Karakalpakistanının ilk dönemlerindeki ictimai - siyasi değişiklikler hakkında şiirler söyledi. **Ortaklar (1926), Ertel Tüzingler (1928), Bahadır (1946-1956, iki kitap)** adlı kitaplarında, halkının Sovyet ihtilalinden önceki ve sonraki hayatını geniş planda kaleme aldı. **Sadık Nurimbetov (1900-1972)** köylü bir şairdir. Hicviyeleriyle tanındı. 1930-35 yılları arasında yazdığı şiirlerle Sovyet rejimini yüceltti. Partinin direktifleri doğrultusunda eserler vererek, o sıralarda mühim ictimai meselelerden biri olan Kolhoza girme, Kolhoz kurma, gibi günlük problemleri işledi. **Nurli Tan (1954), Yengi Devr Koşığı (1962), Ağa-Iniler (1968)** adlı şiir kitapları, **Bahtiyar, Altın Başak, Berdak** gibi destanları vardır. 1971 de "Berdak" edebî mükâfata layık görüldü. **Ötepov Abdurrahman (1905-1934)**, aktör, dram yazarı ve rejisördür. Karakalpak millî tiyatrosunun kurucularındandır. 1927-28 de **Tang Nurl** adlı millî tiyatro grubuna başkanlık etti. 1930 da Karakalpak devlet musiki dram ve komedi tiyatrosunu teşkil etti. 16 piyes, 40 a yakın küçük dramatik sahneleri yazdı. **Necim Davkorayev (1905-1953)** yazar ve edebiyatçıdır. 1951 de "filoloji fenleri doktoru" ünvanını aldı. 1947-51 yılları arasında Karakalpakistan Sovyet Cumhuriyeti meclisinde me'bus olarak bulundu. **Internatda (1953), Bibihan (1936)** adlı hikâyelerinde, memleketine Sovyet rejiminin yerleşmesini, bu sırada cerayan eden hadiseleri anlatır. **Alpamıs**, destanının esasına sadık kalarak yazdığı **Alpamıs (1940)** adlı müzikli dramı en meşhur eserlerindedir. İlmî araştırmaları arasında **İnkılapgaça Bolgan Karakalpak Edebiyatı Tarihi Oçerki (1959)** dikkati çeker. Dil sahasında da çalışmaları vardır: **Karakalpak Türkçesinin sentaksı üzerinde çalışan ilk kişidir. 1944 yılından itibaren, ölünceye kadar "Özbekistan Fenler Akademiyası**

Karakalpakistan Filialı'nın İktisad ve Medeniyet Enstitüsü'nün müdürü idi.

Culmurza Aymurzayev (1910-), şiir, dram, roman ve hikâyeler yazmıştır. Sovyet devri edebiyatının mühim simalarındandır. Törtkul Pedagoji Enstitüsünü bitirdi (1929), öğretmenlik etti. 1931 yılından itibaren gazete ve dergilerde redaksiyon komitelerinde çalıştı. 1927 den sonra edebî faaliyete başladı. İlk şiir kitabı 1935 te yayımlandı. **Küreş** adlı bu eserinde Karakalpakistan'daki Sovyet rejiminin kuruluşunu, karşılaştığı zorlukları, yeni rejimi yücelterek kaleme aldı. **Biz Küreşte Galip Çıktık (1938)** adlı eserinde de aynı temaları işledi. Diğer eserleri: **Ortaklarım (şiirler, 1943), piyesleri: Bürokratlar (1943), Leytenant Elmuradof (1942), Aygül-abad (1948), Berdak (1950), Revşen (1950), Sevikli Doktor (1951)**, Karakalpak edebiyatının ilk mizahi romanı olan **Kömekbayning Nevrengleri (1958)** de bu yazarın kaleminden çıkmıştır. **Yetim Kalbi (1961-1967)** nde hatıralarına dayanan hikâyelerini topladı. Çeşitli mevzularda bazı incelemeler de yazmıştır.

Emet Samuradof (1912-1953), şairdir. **Aysalpan-Palman, Bahtli Zaman** adlarında iki manzum hikâyesi vardır. Eski Mektebde, **Kıssalar, Mening Yolbars Bilen Üçreşüvüm** adlı şiir kitapları Karakalpakistan Sovyet edebiyatının gelişmesinde mühim bir rol oynadı. **Aral Kızı** adlı piyesi **C.Aymurzayev**'le birlikte yazdı. Ölümü sebebiyle yarıda kalan **Kırk Kız** adlı piyesi **İ.Yusupof** tamamladı.

Seper Hocaniyaz (1913-) jedip, aktör ve rejisördür. 1959 da Moskova'daki A.V. Lunaçarskiy Tiyatro San'atı Enstitüsü'nden mezun oldu. 1973 te "halk artisti" ünvanını aldı. Eserleri: **Güllistan (şiirler, 1948), piyesleri: Ayşe (1948), Ziyade (1948), Vaht (1949). Süymegenge Süykenme (1957)** komedisi bir hayli meşhurdur. **Kızlar (1963)** adlı musiki komedisi vardır. **Berdak'ın Ahmak Padşa** adlı eserini musiki dram hâline getirmiştir (1965).

Bayniyaz Kalpnazarof (1916-) şairdir. 1956 da Moskova'daki M.Gorki Edebiyat Enstitüsü'nden mezun olmuştur. 1946-1966 arasında çeşitli yerlerde öğretmenlik yaptı, gazete ve dergilerde muharrir olarak çalıştı. 1967 den sonra "Karakalpakistan" neşriyatının bedii edebiyat bölümünde baş muharrir olarak bulundu. Eserleri: şiirler: **Altun Küz (1952), Kızıl Gül (1959), Mening Bahtım (1966), Mening Vatanım (1970), Güldeste (1974). Puşkin, Lermantof, Sevçenko'dan ve bazı Özbek şairlerinden -bu arada Ş. Reşidof'tan Keşmir Koşuğu - tercümelemeler yapmıştır.**

Keremeddin Sultanof (1924-) şair ve yazardır. 1953 te "Taşkent Ali Partiya Mektebi"ni bitirdi. 1949-51 yılları arasında "Kızıl Karakalpakistan" ve "Cas Leniş" gazetelerinin redaksiyon komitelerinde çalışmıştır. 1973 te "halk yazuvçısı" ünvanını aldı. Eserleri: **Mening Dostlarım (hikâyeler, 1955), Avuldaşlarım (şiirler, 1954), Altın Devr Şemali (1959), Devr Koşığı (1972), Ak Derya (roman, 1962), Haciniyaz (tarihi roman (1971), Kıssaları: Devr Tarihi (1971), Kekseler Hikâyeleri (1972), Ötken Künler (1973), Hatireler (1975).**

Hacıbek Seyutof (1925-), Şair ve yazardır. 1937 yılından sonra edebî faaliyete başlamıştır. Şiir kitapları: **Galebe Sarı, Alga (1944), Turkin (1956), Kız Ketgen (1957), Meşakkatli Vaht (1958), Kommunizm Baharı (1969), Tang Şulesi (1968).**

Hikâyeleri: **Biz Avul Kişileri** (1954), Romanları: **Meşakkatli Vaht** (1959), **Küçll Şemal** (1973).

Üserbay Hocaniyazof (1926-1977), yazardır. 1949 da Karakalpakistan Pedagoji Enstitüsü'nü, 1950 ise Moskova'daki M.Gorki Edebiyat Enstitüsü'nü bitirdi. Çeşitli gazete ve dergilerde çalıştı. Karakalpakistan yazarlar cemiyetinde vazife aldı. Eserleri: **Merdlik** (şiiirler, 1949), **Aydâne** (kıssa, 1956) **Yaşnegeñ Cezire** (nesir, 1975), **Ot İçinde** (Kıssa, 1977).

Tölepbergen Kalpbergenof (1929-), yazardır. Nüküs Pedagoji Enstitüsü'nden mezun oldu (1955). "Amuderya" ve başka gazete ve dergilerde, Karakalpakistan yazarlar cemiyetinde çalıştı. Mühim memuriyetlerde bulundu. 1975 yılında " halk yazuvçısı" ünvanını aldı. Eserleri : **Sekreter** (kıssa, 1956), Büyük hikâye kitapları: **Rahmet Okutuvçı** (1959), **Bir Sovuk Tamçı** (1964-65), **UykusızTünler** (1964-65), Romanları: **Karakalpak Kızı** (2 cilt, 1963-1965), **Karakalpak Dastanı** (cilt, 1968, 1972, 1975). Bu son iki eserinde halkının 18-19. asırlardaki hayatını geniş planda yazıya geçirdi. 1967 de "Berdak", 1971 de ise "Hamza" edebî mükâfatlarına layık görüldü.

Bibliyografya :

- Özbek Sovyet Ansiklopediyası. (1-14 cilt), Taşkent, 1971-1980. "Karakalpak Edebiyatı" ve muhtelif maddeler.
- P.Mukimof-M.Şeripof: SSSR Halkları Edebiyatı. Taşkent, 1967
- İslam Ansiklopedisi, 6.c., İstanbul, 1967 (Karakalpak Maddesi)
- Karakalpak Edebiyatı (Cıyıntıǵı. Moskova, 1930)
- Karakalpak Sovyet Edebiyatı Tarihinin Oçerçleri, Taşkent- Semerkant, 1968

KIRGIZ EDEBİYATI :

Kırgızlar Tiyañşan vadisi ve dağları (Tanrıdağı) civarında yerleşmişlerdir. Halklarındaki en eski malumat M.Ö.İI. asra aittir. 8. asırda Araplarla, 12. asırda Karahitay (moğul)larla, 16. asırda Moğollarla, 18. asırda Hokand hanlarıyla siyasi, tarihi ve kültürel bakımdan yakın münasebetleri olmuştur. 19. asrın sonlarında rus işgaline uğramışlardır. Hâlen SSCB'ne dahil Kırgızistan Cumhuriyeti'nde, Kazakistan, Özbekistan Cumhuriyetlerinde, Doğu Türkistan (Çin)de dağınık olarak, küçük gruplar halinde Afganistan ve Pakistan'da yaşarlar. 1975 resmî rus istatistiklerine göre nüfusları, Sovyetler Birliği'nde 1.572 bin olmak üzere, toplam olarak 1.700 bindir.

20.asra kadar yazılı edebiyatları olmamıştır. Zengin bir halk edebiyatına sahiptirler. Şifahî edebiyatta, nâzım türleri hâkimdir. Halk hikâyeleri ve destanlar arasında; aşk hikâyelerinden daha çok kahramanlık hikâye ve destanları görülür. Nâzım türleri tek başına değildir; musikiyle birliktedir. Halk şairi olan **akın** lar aynı zamanda bestekârdır. Şifahî edebiyatın ağırlığını türküler teşkil eder. Bunlar mevzuuna ve nâzım türüne bağlı olarak çeşitli adlar almıştır. Çoban türküleri:**Bekbekey**, **Saksakey** ve **Şırıdan** adlarıyla anılır. Mevsimlere ve merasimlere bağlı türküler de vardır: Defin merasimlerinde **koşok** lar söylenir. Bu ağıtlar, kısa ve mana itibarıyla teksifidir. Büyük veya uzun ağıtlar yas günlerinde, cenazenin defininden sonraki günlerde söylenir. Bir gelinin baba evinden çıkması sırasında da **koşok** (ağıt) lar, gelinin annesi veya arkadaşları tarafından söylenir. **Koştosu** veya **Koştasu**; ayrılık. hasret. şikâyet türküleridir. Bunlar mevzuu ve şekil bakımından Kazaklarda söylenenlerle birdir. Kırgızlar şikâyetlerini, yakınmalarını dile getirdikleri türkülere **arman** da derler. Bunlarda, ictimâî, siyasi mevzular, ferdî ve ahlakî mes"eleler ifade edilir. Bunlardan başka aşk türküleri. ninniler, muhtelif oyunların ahengine uygun olarak söylenen türküler de vardır. Türküler, hayatın hemen her safhasında, her işte yer alırlar: Kız çocuklarının salıncakta sallanırken okudukları türkülere **silkincek** adı verilir. Türkülere umumî olarak ır(yır), türkücüye ırıcı(yırıcı) denilir. İrci aynı zamanda **akın** (halk şairi-saz şairi) manalarına da gelir. Kendi koştukları türküyü sazla ifade eden mugannilere **camakçı** tabir edilir. Buradaki **camak** (yamak) kelimesi, bu gibi mugannilerin ifa ettikleri türküde, zamana ve zemine uygun olarak değişiklik yapmalarına veya duruma uygun söz koşmalarına işaret etmektedir.

Akın şiirinin birçok türü vardır. Medhiyelere: **Moktoo** denilir. Aynı türe çok yakın olarak **Arnoo** lar da vardır. Hicviyeler, taşlamalar **Kordoo** adını taşır.

Kazaklarda olduğu gibi Kırgızlarda da atışma (deyişme)lar cemiyet hayatında mühim bir yer tutar. Kırgızlarda yalnız **akınlar** değil, bazan halktan kimseler de kendi aralarında deyişir. İki kişi arasındaki **Aytış** veya **Aytusu** (deyişme) ya **Semerden**, birden çok kimselerin atışmasına da **Alımsabak** denilir. Türkiye'de de daha çok Doğu Karadeniz bölgesinde görülen gruplar arasındaki atışmalarda, bazan belirli bir mevzuu verilir, bunun dışına çıkılmamasını hakem heyeti kontrol eder.Bu gibi deyişlerde dörtlükler, daha çok maniler kullanılır.

Kırgızlar arasında bilinen kahramanlık hikâyeleri ve destanlar arasında **Körmen Yek**, **Ertabıdı**, **Ertöştük**, **Canlı Mirza** ve **Manas...** sayılabilir. Bunlar arasında **Manas** destanı şüphesiz ki çok büyük bir ehemmiyete sahiptir. Henüz tam bir metni yayınlanmamış olan bu destanın 500 bin beyitten fazla ve tamamen manzum olduğu bilinmektedir.Kırgızların bin yıllık tarihini içine alan **Manas** destanı tam bir "Kırgız Ansiklopedisi"dir. Destandan ilim âlemine ilk bahseden Kazak Türkologu, âlim **Çokan Vellhanof**'tur. **Radlof**, bunu derlemiş ve 1885 de

neşretmiştir. Henüz gereği gibi incelenmemiştir; üzerindeki çalışmalar devam etmektedir. Destan üç koldan ibarettir: **Manas**, oğlu **Semetey** ve torunu **Seytek**. Ayrıca yine bu destanın daireesine dahil olan **Colay Han** ve **Ertöştük** destanları da mevcuttur. **Manas** destanı, bazı araştırmacılara göre 9. asırda Kırgızların Çinlilerle ve Uygurlarla savaşları sırasında teşekkül etmeye başlamış; 16 ve 17. asırlardaki Kırgız-Kalmuk veya müslüman Ortasayın kavimleriyle birliktir Kalmuk ve Çinlilerin arasındaki muhareseleler arasında yeni unsurları da bünyesine alarak zenginleşmiş, teşekkülüne devam etmiştir. Destanın derlemeleri, neşri hakkındaki çalışmalar devam etmektedir. Bugün, Kırgızistan İlimler Akademisi'nin arşivinde "**manasçı** akın"lardan derlenip yazıya geçirilmiş onüç varyant bulunmaktadır. Bunların tamamının neşri için daha çok zaman geçeceği anlaşılmaktadır. Destanı tam olarak bilip, ifa eden akınlara "**Manasçı**" denilmektedir. Bu gibi akınlar arasında en meşhurları: **Keldibek**(17.asır), **Balık ünvanlı Bekmurat**(?-1868), **Naymanbay**, **Tımbek**, **Çüyüke**, **Orazbakoğlu Sağımbay**(1867-1930), **Karayoğlu Sayakbay**(1894-?), **Cayağbay Garalayev**...dir. **Manas** ve diğer birçok Türk Destanı 1952 de Sovyetler Birliği'nde halkın dinî ve millî hislerini canlı tuttuğu, feodal(?) hususiyetler taşıdığı bahanesiyle yasaklanmışsa da bu yasak halktan gelen şiddetli direnme sebebiyle uzun sürmemiştir. Sovyet âlimleri destandaki millî, vatanî ve dinî hususiyet taşıyan yerlerin çıkartılmasını kararlaştırmışlardır. Yeni neşirlerde bu gibi hususlar taşıyan kısımlar yoktur.

Kırgız halk edebiyatında atasözleri, masallar, latifeler... ve daha başka nev'iler de oldukça zengindir. Mizahî hususiyetler taşıyan **Köse** ve **Kel** tipine bağlı **erkek**(masal)ler bulunmaktadır. **Eldar Köse** Anadolu Türk masallarındaki **Keloğlan** tipinin benzeridir.

Kırgızlar arasında eski akınların varlığı bilinmektedir. Fakat bunlar hakkındaki bilgiler yazıya geçmediği için, zamanla kısmen veya tamamen unutulmuştur. **Manas** destanında eski akınlardan bazılarının adları muhafaza edilmiştir. Bunların da ne zaman yaşadıkları kesinlikle bilinmemektedir. Biyografileri hakkında nisbeten daha fazla bilgi edinilen akınlar 19. asrın sonları ve 20. asırda yaşamış olanlardır. Bunlar arasında, yukarıda zikredilenlerin dışında: **Togolok Moldo**(1860-) ve **Toktogol Satılgonof**(1864-1939), **Eşşembet**, **Cınıbey**, **Kurman**, **Colay**...gibi şahsiyetler sayılabilir. Asıl adı **Bayımbet Abdurrahmanof** olan **T.Moldo**, okumuş, münevver bir insandı. Bunun için kendisine **Moldo**(Molla), şişman olduğu için de **Togolok** denilmiştir. 19. asrın sonlarında ve 20. asrın başlarında yaşamış akınlarda Kazak şairi **Abay Kunanbayoğlu**(1845-1904) ve Tatar şairi **Abdullah Tukay**(1886-1913)'in tesirleri görülür. Manzumeleri de ictimai hiciv, ahlaki bahisler, siyasi ve millî mevzular, kabileler arasındaki kardeş kavgaları... yer almaya başlar. **T.Moldo**, nüfuzlu bir "bay"ı tenkid ettiği için hapse atılır, Sibiryaya sürülür. Gurbette, hapiste söylediği arman lar meşhurdur. Belli başlı manzumeleri arasında **Çiftçi Kadının Ağrıları**, **Çocukla Eviendirilen Kızın Şikâyeti**, **Beş Manat**, **Suda ve Karada Yaşayan Kuşların Masalı**(allegorikeser)...sayılabilir. Bir başka akın, **Berplı Alıkulov**(1884-1949), **Çolpan Koşığı**, **Yetim** ve daha başka manzumeleriyle ictimai bozuklukları, adaletsizliği, kadınların hukuksuzluğunu tenkid etmiştir. **Toktogol Satılgonof**(1864-1939). Akın ve dolayısıyla bestekârdır. Kırgız Sovyet edebiyatının ilk temsilcilerindendir. Genç yaşlardan itibaren kopuz çalıp destan anlatmaya başladı. Orijinal şarkılar besteledi. **Kocabaş**, **Alcebay**, **Kışımhan**, **Cerinci**, **Bekey**, **Canış-Bayış**, **Kedeyhan** gibi halk destanlarını meharetle anlatmıştır. Cemiyetteki adaletsizlikleri, ictimai bozuklukları, din adamlarını hicvetmiştir. Bu tür manzumeleri arasında **Beş Kaban**, **İşan Halfe**, **Pepl Halfe**, **İsyankâr Çakırbay** epeyce meşhurdur. 1898 Fergana isyanına katıldığı gerekçesiyle Sibiryaya sürgüne gönderildi. 1910 da vatanına dönebildi. Sürgündeki hayatını, müşahadelere anlatan manzumeler söyledi. 1917 ihtilalinden sonra 1924 lerde Kırgızistan'da

kurulan Sovyet Rejiminin arzusuna uygun şiirler söyledi, eski destanları yeni rejimin anlayışına uygun şekilde nakletti. Bazı manzumeleri modern Kırgız şiirinin teşekkülünde ehemmiyetli bir yer tular.

Çarlığın yıkılması (1917) ndan Kırgızistan'da Komünist İdarenin kurulmasına kadar (1924) geçen zaman içerisinde, edebî hayatta siyasi hadiselerle paralel olarak bir canlılık görülmüş, serbest fikir muhiti modern Kırgız edebiyatının ihtiyacı olan imkânları te'min etmiştir. 1917 den önce Kırgız Türkçesiyle (Arap harfleriyle) neşredilen eserlerin sayısı parmakla sayılacak kadar azdır: **Molla Kılıç Mamırganoglu'nun Zelzele** (1911), **Esengali Arabayev'in Alfabe** hakkında bir risalesi (1913), **Osmanlali Sadıkoğlu'nun Tarih-i Kırgızlyya** (1913) sı ve **Tarih-i Kırgız Şabdanlyye** (1914). İhtilalden hemen sonra serbest bir hayata kavuşan akınlar millî, ictimai, siyasi meseleler hakkında manzumeler söylediler. Ele alınan mevzulardan birisi de Kırgızların 1916 yılı isyanı idi. **Isak Şeybekof "Bıçare Halk"**, **Aktan Tinbekof "Muhacirlik"**, **Musa Çagatayev "İsyan"** gibi şiirlerini bu mevzuya hasretmişlerdi.

Ekim ihtilalinden sonra, Türkistan'ın birçok yerlerinde olduğu gibi Kırgız münevverlerinin de ekserisi **Alaş-Orda** taraftan idi. Bunlar arasında **Sadık Karaşoğlu** ve aslen Kazak olan şair **Tinlinoğlu** da bulunuyordu.

Kırgız Türkçesi ile 1924 yılında Taşkent'de basılan **Erkin Too** (Hür Dağlar) adlı gazete ile modern edebiyatın temeli atılmış oluyordu. Bazı akınlar, bu gazetede şekil bakımından olmasa da mevzu bakımından yeni manzumeler yayınladılar. Yine 1924 te yayınlanan **Sovetlik Kırgızistan** (Kırgız Türkçesiyle), 1926 da çıkarılan **Leninçil Çaş** (Leninci Gençlik) ve aynı yıl kurulan Kırgız Devlet Neşriyatı ile malumat hayatı canlanmıştı.

Erkin Too'da ilk şiiri **Altı Tokombayev** neşrettirdi. Daha sonra **Mukay Emebayev** (1905-1944), **Moldakazi Tokobayev** edebiyat âlemine ayak attılar.

1925 den sonra edebî hayata ilgi duyan, eserler veren gençlerin sayısı arttı. Kasımalı **Bayalınof**, **Comerd Bokombayev** (1910-1944), **Cuşup Turusbayev**, **Kubaniç Malikof**... gibi gençler ortaya çıktı.

1930 lu yıllarda, **Tükelbay Sıdıkbayev**, **T. Ümitallyev**, **A. Osmanof**, **A.Toktamuşev** dikkatli çekerler.

Modern edebiyatın kuruluş devresinde tebliğ mahiyetindeki siyasi şiir, edebiyat hayatına hakim olmuştur. Toprak, su meseleleri, kadınların ictimai durumu, dine karşı hücum, feodal münasebetlerin tenkid edilmesi belli başlı mevzulardandır. Eski yeni kavgası belirgin bin hâle gelir. "Bay"lara ve "Bey"lere, dinadamlarına karşı halkta nefret duyguları uyandırmak, sınıf farklılığı şuurunu yerleştirebilmek için "hâkim sınıflar"dan anormal bir şekilde söz edilir. Edebî değeri fazla olmayan, siyasi-ideolojik mahiyette eserlerin sayısı hızla artar. Meselâ: **M.Tokobayev'in Kakey** piyesinde, gündelikçi Ömürgül, bir borç yüzünden zengin birine satılan nişanlısı **Kakey'i** kurtarmak için "bay"ın oğlunu öldürür. Sevgili ile birlikte kaçar. Yine aynı şahsın bir manzumesi olan **Tursunun Ölümü**'nde, ağa kendisinden habersiz, bir koyunu keserek, acıktan ölmekte olan ailesine yedirdiği için çobanı Tursun'u, kendi kardeşine boğdurtarak, güya adaletli sağları, suçluyu cezalandırır.

Bu şekilde hayat hakikatlerinin çarpıtılması, çok az rastlanan iğretli durumların, tabii olmayan vak'aların umumileştirilmesi Sovyet Kırgız Edebiyatının, ilk dönemleri için karakteristiktir. İyi-kötü, ezen-ezilen ... ayrımı hiçbir insani ölçü tanınmadan birbirinden mutlak surette tecriid edilme yoluna gidilmiştir. Edebî eserlerde san'atkarlık hususiyetleri zayıftır. Mükemmel kompozisyon kurulamıyor, folklor motifleri, bunların tasvir yolları mihaniki bir şekilde tekrar ediliyor, gergin dramatik sahneler yaratılıp, karakterler yüz-yüze getirilemiyordu. Bazan da canlandırılan hadiseler, yeterli derecede inandırıcı olmuyordu. Tiplerin hareketleri, davranış biçimleri, psikolojik derinlikten mahrum olduğu için, sahnede veya edebî eserin kendisinde, şartlandırılmış kuklalar oluşuyordu. Bütün bunların tabii bir neticesi olarak realizmden uzaklaşıyordu.

1930 lu yıllarda şiir henüz şifahi halk edebiyatı geleneklerinden ve nâzım şekillerinden kopmamıştı. İlk modern şiirler, akın şiirinin şekline ve motiflerine sadık kalarak, yeni mevzulara işliyorlardı. Rus edebiyatı ile alakasının artması, şiirde yenileşmeyi ve nesir eserlerinin çoğalmasını sağladı. Bu yıllarda hikâye, küçük hikâye, fıkra, latife, küçük mizahi yazılar: "feyleton" ortaya çıktı. Sözü edilen dönemde yazılan bazı eserlerin müşterek mevzuu, 1916 da Çarlığa isyan edip, mağlup olduktan sonra Çin'e kaçan Kırgızların dramatik durumuyla alakalıdır. Meselâ: **A.Kokumuşev**'in Nevi Dağdan Mektup (manzume), **M.Elabayev**; Sonsuz Yollar (büyük hikâye), **A.Tokombayev**; Kanlı Yıllar (manzum roman), **Cusup Turusbayev**: Ölümüne Değil, Hayata Doğru (komedi) adlı eserleri bu nev'idendir.

1924 yılından itibaren Alaş-Ordacı milliyetçi münevverlerle, Komünistler arasında başlayan mücadele 1926 yılından sonra gittikçe sertleşti ve 1930 lu yıllarda milliyetçi münevverlerin edebî ve siyasi hayattaki açık faaliyetleri önlenmiş oldu. "1938 yılı temizliği" dengenin tamamen Komünist aydınlar lehine bozulmasını sağladı. Bu tarihlerden sonraki Kırgız Edebiyatı tamamen "sosyalist realizm" metodu çerçevesinde teşekkül etmeye başlamıştır.

SSCB diğer Türk Edebiyatları gibi, Kırgız Edebiyatı'nı da yakından tanımıyor, takip edemiyoruz. Elegeçen malzeme, bazı edebiyat tarihleri, antolojiler ve ansiklopedilerden ibarettir. Bu bakımdan burada belli başlı bazı şahsiyetlerden - eksik de olsa - kısaca bahsedilecektir.

Kasımali Bayalınof: Hacer adlı hikâyesinde, 1916 Kırgız ayaklanması sırasında memleketinden uzaklara, Çine düşen, esir olarak satılan kölelikten kaçarken "canavar"ların eline düşen bir genç kızın facialarla dolu hayatını anlattı. Hacer'de Kırgızların İhtilalden önceki hayatlarına dair ictimai ve siyasi bazı sahneler vardır.

Kasımali Cantayev (1904-1968) yazar ve dramaturgdur. Köyde büyüdü. 1926 yılından sonra edebiyatla meşgul olmaya başladı. Kırka yakın piyes yazmıştır. Karasâç (1928) adlı piyesinde kadınların ictimai ve dinî problemlerini konu olarak seçmiştir. Kahrolsun Baylar (1929) piyesinde yeni rejimin anlayışına uygun olarak sınıf kavgasını ele aldı. **Derdeş** (1977) piyesinde kolektifleştirmeyi işledi. Kambek (1938, 1941, 1949, 1959) adlı dört ciltlik romanında, Kırgızların Komünist İhtilalinden önceki ve sonraki hayatlarını anlattı. Kurmanbek (1942), Kasas (1941) dramalarında komsomolların (Komünist Partisi Gençlik Kollarının) ziraat işlerdeki çalışmalarını sahneleştirdi. Dilek (1949) Aleşli Gençlik (1952) adlı hikâye kitapları vardır.

Comerd Bokonbayev: Şair ve dramaturgtur. Eserlerinde ilk işçi ve komünist tiplerini başarı ile canlandırması meşhur olmasını sağladı. Türksib (1930-31), Kızıl Kaya (1932), adlı uzun manzumeleri, Allun Kız (1937) adlı dram eseri, Atanın Sözleri, Evet Ben Kırgızım gibi şiirleri meşhurdur. Ölüm ve Namus adlı eserlerinde II. Dünya Harbi sırasında Ukrayna civarındaki çarpışmaları işledi.

Kubançbek İmanallyevič Melkof (1911-) Şair ve tiyatro yazarıdır. 1928 den itibaren edebî faaliyete başlamıştır. İlk şiir kitabı: **Kubançbekning Şiirleri** 1933 de basıldı. II. Dünya Harbi sırasında Kana Kan (1942), Aladağlı Yaşlılar (1942) destanlarını yazdı. Manas destanının yeni varyantının tertibinde faal rol oynadı. Diğer eserleri: Şiirler: Sevgi ve Dostluk (1949), Kadir Ağa (1952), Seçilmiş Eserleri (1954), Dağ Çırakları (1957), Yaşlık (1958), Orta Tokay (1961)... Tiyatro eserleri: Adilin İşi (1950), Cani Mirza (1950), Biz Bayağı Değiliz (1950), Büyük Yerde (Amankul Kutlibayev'le birlikte (1950), Cani (1957), Yürek Atmakta (1957), Asmankul (1970)... Opera metinleri: Ayçurek (1939), Manas (1946), Tokdagol (**Comert Bokonbayev-Cusup Turusbekof**larla birlikte). Bu son eser çeşitli mükâfata layık görülmüştür.

Tügelbay Sıdıkbekof (1912-) Şair, yazar ve devlet adamıdır. Keng-Su köyünde doğdu. İlk ve orta tahsilini tamamladıktan sonra Baytarlık teknik okulundan mezun oldu. Keng-su'da koyunculuk işletmesinde baytar olarak çalıştı. İşinde karşılaştığı problemler, tanıdığı insanlar, Tügelbay'daki edebî hayata karşı olan ilgiyi artırdı. Böylece 1928 yılından itibaren bazı şiirleri yayınlandı. 1931 de ilk büyük manzumesi Genç Leninci gazetesinde çıktı. 1932-35 yılları arasında bu gazetede çalıştı.

İlk şiir kitabı Küreş 1933 te neşredildi. Şiirden nesre geçti. Keng-su adlı iki kısımdan ibaret büyük romanını 1937 de bastırdı. Kırgız Sovyet romanının ilk eseri olan Keng-su'da Sovret devrinden, "Kollektifleştirme"den önceki hayatı anlatıyordu. Temür (1940) adlı romanında aynı bölgedeki "kollektifleştirme" devresini ele aldı. Daha sonra bu eseri üzerinde yeniden çalışarak **Dağ Arasında** adıyla neşrettirdi (1955-58). **Kadınlar** (1966) adlı üçlü romanında (tiroloji) 1917 İhtilalinden önce ve sonra Kırgız cemiyetindeki kadınların durumunu kaleme aldı. **Zamanımızın Adamları** (1948, SSCB Devlet mükâfatına layık görüldü.) **Sıdıkbekof**'un en meşhur eseridir. Dört kitapdan ibaret bu romanda II. Dünya Harbi'nden önceki yıllar, harb zamanı ve daha sonraki hayat tasvir edilmiştir. Yazar, 1968 de "halk yazarı" ünvanına layık görülmüştür. Mühim resmî fazilelerde bulundu. 1954 yılından itibaren Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti İlimler Akademisi'ne aza seçilmiştir. Diğer eserleri: Şiirler: **Bahadırılar** (1936), **Bülbül-Şair** (1938), **Destanlar**: **Kebekning Ölümü** (1935), **Hasıs Baba** (1940), Hikâyeler: **Otlakta** (1941), **Terbiye** (1943), **Şair** (1940), **Dağ Çocukları** (1953), Çocuklar için yazdığı eserler: **Boranda** (Dostluk, Dügâneler, Piyesler: Manas ve Almambet (**K.Rahmetullin**'le birlikte).

Nasirdin Baytemirof (1916-), yazar ve şair. Ailesi köylü idi. 1934 den sonra şiirler yazmaya başladı. Çocuklar için söylediği manzumeler vardır. II. Dünya Harbi sırasında birçok Sovyet yazarı gibi harble alakalı, günün heyecan ve ihtiyaçlarına uygun resmî görüşlü eserler yazdı. **Saltanat** (1949) adlı romanında Komünist ve komsomolların savaş yıllarındaki hayatını, **Yaş Evlat** (Genç Oğul, 1951) adlı büyük hikâyesinde san'atkarların hayatını ele aldı. **Ahırki Ok** (1955) romanında Kırgız kışaklarında sosyalizmin yerleşmesini, kalhoz ve savhozların kurulmasını, bu işlere karşı çıkan köylüleri ve basmacılarla yapılan mücadeleleri, resmî ideolojik açıdan tasvir etti. Diğer eserleri: **Yürek Türküsü** (1955), **Söygenim** (1957), **Akl** (1956),

hikâyeler toplama; Yıldızhan (1958), silsile şiirler ve hikâyeler; Yar Dedi (1962), Romanlar: Genç Yüreklere (Akbaş, Urkuya, Güzel Adamlar (1967).

Cengiz Aytmatof (12.12.1928-) Şeker kışlağı(köy)nda doğdu. Henüz 15 yaşında iken, II. Dünya Harbi sebebiyle, işgücüne ihtiyaç olan bir zamanda, Köy Sovet'inin kâtipliğini yaptı. 1946 da Cambul şehrindeki Baytar mektebine girdi. Sonra Kırgızistan Tarım Enstitüsünü bitirdi (1953). Kırgızistan Hayvancılık İlimi Araştırmaları Enstitüsünde çalıştı. 1952 yılında ilk hikâyesi *Gazeteci Dzüyo* neşredildi. 1956-68 yılları arasında Moskova'daki Maksim Gorki Edebiyat Enstitüsünde okudu. 1959 da Partiye kabul edildi. 1957 yılından beri Sovyetler Birliği Yazarlar İttifakı üyesidir. 1976 dan itibaren bu cemiyetin kâtibi olarak çalışmaktadır. 1963 de Kırgızistan Sinemacılar Birliğinin kâtibi oldu. 1963 te Lenin edebiyat mükâfatına layık görüldü. 1968 de "halk yazarı" ünvanını ve SSCB Devlet Mükâfatını kazandı.

Aytmatof, daha çok büyük lirik hikâyeler yazmıştır. Dar bir çerçevede, bir iki kahramanın talihi-hikâyesini anlatır, portresini çizerken; tipik hadiseleri, tipik karakterleri bu kahramanlarının şahsında umumileştirir, insanın iç âleminin zenginliğini büyük bir mehâretle tasvir eder. Hikâyeleri bazan tesadüfî gibi görülen bir hadise ile başlar. Beklenilmeyen bir şekilde neticelenir. Hadiselerle fazla uğraşmaz, sadece hikâye veya romanının çatısını kurar, sonra kişileri derinlemesine canlandırır.

Eserleri, ayrı ayrı ve külliyat hâlinde Türkçeye tercüme edilmiştir: **Cengiz Aytmatof**: Bütün Eserleri, I-IV cilt (Cem Yayınları, 1974-1977), 1958 de yayınladığı *Cemile*, Aytmatof'a dünya çapında bir şöhret kazandırdı. Yazılış yıllarına göre eserleri: *Yüzyüze* (1957), *Cemile* (1958), *Selviyobulum* (1961), *İlköğretmen* (1962), *Deve Gözü* (1963), *Toprak Ana* (1963), *Gülsarı* (1967), *Beyaz Gemi* (1970),... Eserlerinin birçoğu filme alınmıştır.

MANAS DESTANI :

Kırgızların milli destanıdır, 500 bin mısradan fazla ve tamamen manzumdur. Eser, *Manas, oğlu Semetey, torunu Seytek* hakkındaki kısımlardan ve yine *Manas* dairesi içinde düşünölen *Er Töstük* ile *Colay* Handestanlarından ibarettir.

En eski Türk destanlarından, mitolojisinden derin izler taşımakla birlikte *Manas*, müstakil bir destandır. *Hacmi* itibarıyla dünyanın en büyük destanıdır. Günümüzde de bundan tamamen manzum bazı epizodlar anlatılmaktadır. Bu hususiyeti *Manas'ı* yaşayan tekdestan olarakda karşımıza çıkar.

Manas'da hayatı anlatılan göçebe Kırgızlar, henüz büyük bir imparatorluk kurma, dünyayı zabetme, halklara, ülkelere hükmetme gibi gayelere sahip değillerdir. Kabile hayatı yaşamaktadırlar. Fakat destan, Kırgızların iç ve dış düşmanlara, budist Kalmuk (Moğol)lara, Çinlilere ve kısmen de Uygur ve diğer Ortaasya Türk kabileleriyle yaptıkları hürriyet mücadelesi, derin vatan ve halk sevgisinin terennümüyle dikkati çeker. *Manas*, milli hususiyetleri itibarıyla çok renkli orijinal bir destandır. Kırgızların etnografyasına, adet ve inançlarına ait bilgilerin yanında bütün Türk boyları için kıymetli olan dil, edebiyat, tarih malzemesini de bünyesinde bulundurur. Bazı kahramanların alpların- hayatı, hususiyetleri *Oğuz Kağan*, *Dede Korkut*, *Alpamış*, *Köroğlu*... gibi destanlar ile ortaklık ve yakınlık gösterir.

Manas'da adı geçen coğrafi yerler, mücadele edilen kavimler, tarihi ve coğrafi gerçeklere uygundur. Bu destan, yakın tarihlere kadar yazılı eserlere sahip olmayan göçebe Kırgızların hayatını hemen her yönüyle aksettiren bir "ansiklopedi"dir.

Manas ve etrafındaki yiğitlerin mücadele ettiği "kafir" Kalmuklar (Moğollar), Çinlilerdir. Fakat destanda sık sık il içinde de- Kırgızlar arasında- bir çok kanlı vuruşmaların, kardeş kanı dökülmesinin anlatıldığını görürüz. Bu vak'alar anlatılırken, fantastik, sihir ve büyüye bağlı tamamen muhayyel sahnelere yer verilse de, destan şaşılacak kadar realist bir üsluba sahiptir. Hatta bazı tabiat, eşya, hayvan ve insan tasvirleri, kahramanların bazı duyguları, ümid, korku ve heyecanları daha doğrusu psikolojik vaziyetleri, günümüzdeki roman anlayışına uygun bir şekilde, büyük bir tesir gücüyle anlatmışlardır. Hatta gerçek bir romana yakışan hadiseler de *Manas* destanında yer alır : Baba ile oğlun, kardeşle kardeşin, gelinle kaynananın, yeğenle amcanın, karı ile kocanın mücadeleleri çok açık çoğu kere de dramatik bir şekilde yansıtılmıştır. Bunların yanında iclimî adetlerin, ahlaksızlığın, zalimliğinin... de sert bir şekilde tenkid edildiği görülür.

Kırgızlarda, Kazaklarda destanların, halk hikâyelerinin bu gibi hususiyetlere sahip olması, bozkır insanının tabii, mücadelecî bir hayat içinde bulunması, realist olmasını gerektirmiştir. Çağımızda Kazak, Kırgız romanının, hikâyesinin kısa zamanda dünya çapında büyük eserler vermesine muhakkak ki, bu hususlar değerli bir zemin hazırlamıştır.

Üç büyük koldan ibaret olan destanın *Manas* adını taşıyan birinci kısmı ; bu kahramanın doğuşu, güç sahibi olarak kendini tanıması, Kırgızlar arasındaki vuruşmalarda şöhret kazanması, Kalmuklara karşı elde ettiği başarılar, Kırgızları bir bayrak altında toplaması, ilini düşman istilasından kurtarması gibi vak'alardan ibarettir. Bu bölümün en güzel kısımları, *Kökütöy Hanın Aşı* (Yoğu: yas merasimi) ve *Manas'ın* yaralanması ve ölümün anlatıldığı parçalardır.

Manas'ın öldürülmesinden sonra,Kırgızlar arasındaki iç çekişmeler artar,hakimiyet mücadelesi yeniden başlar.Vatanı işgal etmiş yabancıları karşı yapılan hürriyet savaşları molifi,havası zayıflar.Semetey ve Seytek kollarında daha çok Kırgızların kardeş kavgaları,şahsi mücadeleler,hanlar ve baylar arasındaki manasız vuruşmalar anlatılır.

Seytek'den adını alan ikinci bölümde,Manas'ın karısı Kanikey ve annesi Çıyırdı,küçük Semetey'i yanlarına alarak Buhara'ya,Manas'ın kayınatası olan Temir Han'a sığınır.Semetey burada dayısı İsmail'in yanında kim olduğunu bilmeden büyür.On dört yaşında kimliğini öğrenir.Babasının da vasiyeti gereğince Talas'a gelir,hakimiyeti amcalarının,dedesinin elinden alır.Fakat Kırgızlar arasındaki iç çekişmeler,kanlı vuruşmalar bitmez.Sonunda akrabalarından İlyas Han Semetey'i öldürür,karısı Ayçörek'le evlenir.

Üçüncü bölüm Manas'ın torunu Seytek'in hayat hikâyesinden ibarettir.Seytek de babası gibi gençlik yaşına gelince,babasının katillerinden intikamını alır,hakimiyeti eline geçirir,esir nenesi Kanikey'i kurtarır.

Bu üç büyük koldan başka,Manas dairesi içinde düşünülen Er Töştük ve Colay Han destanları da vardır.Bazı ilim adamları bu son iki kolu müstakil birer destan olarak görürler.Fakat,her halile bu iki büyük epizodun da Manas'a dahil olduğu,onun etrafında teşekkül ettiği bellidir.Nitekim,Er Töştük'ten ve Colay Han'dan Manas destanının bir çok yerinde söz edilir.Zaten,Seytek'e bağlı olan kol da sonradan şekillenmiş destana eklenmiş olmalıdır. Er Töştük,Kazaklar arasında da müstakil bir destan olarak anlatılırdı.

Manas destanından bahseden en eski kaynak,Seyfeddin Molla'nın Mecmû'ü't-tevârih (16.asır) adlı eseridir.Burada Manas'dan tarihi bir şahsiyet olarak söz edilmektedir.Fakat daha sonraki ilmi araştırmalarda bu kaydı doğrulayacak bilgiler elde edilmiştir.

Bazı araştırmacıların iddiasına göre bu destan, IX. asırda Kırgızların Yenisey ırmağı ve Minusin bozkırlarındaki hayatları sırasında, büyük bir devlet kurdukları yıllarda (840 yılı civarı) Uygurlarla ve Çinlilerle yaptıkları savaşlar sırasında oluşmaya başlamış, daha sonra XVI-XVII. asırlardaki Kırgız-Kalmuş veya Müslüman Ortaasya kavimleriyle budist Kalmuş ve Çinlilerin arasındaki kanlı savaşlar sırasında bünyesine yeni unsurları da alarak zenginleşmiş,yeniden teşekkül etmiştir.Bu tarihten sonra ve daha çok XIX. asırda destana İslâmî unsurlar girmiştir.Böylece destan müslüman kahramanlarla-ahplarla,-kâfirler -Kalmuklar- arasındaki mücadeleler,içdeki vuruşmalar şeklinde tezahür eden bir çatı kazanmıştır.Tabii bu sadece destanın dış yapısı için söylenebilir.Sonradan destanın bünyesine giren İslâmî unsurlar,Manas'ın orijinalliğini,bütünlüğünü bozmadığı gibi,Kırgızlar arasında milliyet duygusunun teşekkülü açısından da müsbet tesir göstermiş,böylelikle destan heyecanla yaşatılmış,günümüze kadar bozulmadan gelebilmiştir.

Destan'ın millî ve dinî duyguları beslemesi,canlı tutması,Sovyet hükümetini rahatsız etmiş,1951-1954 yılları arasında,diğer Türk destanlarıyla birlikte okunması,anlatılması ve neşri yasaklanmıştı.Hatta 1952 de Pişbek (Frunze) de Sovyetler çapında bir seminer düzenlenerek güya, destandaki gayri insanî, şovenist,feodal cemiyetin duygularını aksettiren,zararlı kısımlar tesbit edilmiştir!Fakat bu baskılar uzun sürmemiş, halkdan ve münevverlerden gelen haklı itirazlar neticesinde,Manas hakkında ilmi araştırmalar yeniden canlılık kazanmış,destandan parçalar neşredilmiştir.

Kırgızların bu bin yıllık destanını,ilim âlemine ilk duyuran Kazak âlimi,**Çokan Velhanoğlu** (1835-1865) dur.Cengiz soyundan gelen bu Kazak prensi, 1856 da Kırgızistan'a yaptığı seyahate Manas destanını derlemiş, 1861 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti Yazılan dergisinin I,II. kitaplarında **Kökütey Hanın Aşı** (Yas merasimi)adlı kısmı,rusçaya çevirerek yayınlamıştır.Daha önce de Issikköl Seyahatı Günlüğü (1856 Kırgızlar Hakkında Yazılar (1860); Cungıyn Oçokkol (1860) adlı yazılarında Manas destanından da umumî olarak söz edilmiştir.

Radlof, 1862,1864,1869 yıllarındaki Kırgızistan seyahatlerinde Manas'dan parçalar derledi,yazıya geçirdi,bunları Kırgızca,Rusça ve Almanca olarak neşrettirdi : Türk Halk Edebiyatı Nümuneleri,V.cilt (Petersburg, 1885).

P.M.Melloranski,Kırgız Halk şarkılarının Umumi Karakteri ile Yapısı(1896) adlı incelemesinde Manas'dan da bahseder.Aynı yıl **G.H. Potanin**'in Rus Destanı Manzumelerinin şarkla Alakaları (1896) adlı incelemesi yayınlanır.Macar âlimi **Almasy**, Türkistandaki seyahatı sırasında Manas'a destanıyla ilgili Keletl Szemle dergisinde(1912) Manas Batırın oğlu Semetey ile Arkadaşları adlı yazısında,bu destana büyük değer vermiştir. **Almasy**, elyazma eski bir nüsha gördüğünü ve bundan da faydalandığını bildirmiştir.Bu yazma henüz ilim âlemine malum değildir.**Zeki Velidi Toğan** da Hatıralarında Manas'ın 24 bin beyt civarındaki elyazma bir nüshasından söz eder.1913 de Taşkent'de **Miralay Ebubekr Ağa Divayev** 'den emanet aldığı bu kıymetli yazmayı 1920-21 yıllarında Kazak basmacılarından,millî mücahid **Türekul Canuzakof**'a incelemesi için verdiğini, bu şahsın şahadeti sebebiyle nüshanın kaybolduğunu yazar.Kaybolan bu nüsha, **Almasy**, elyazma eski bir nüsha gördüğünü ve bundan da faydalandığını bildirmiştir.Bu yazma henüz ilim âlemine malum değildir.**Zeki Velidi Toğan**'da Hatıralarında Manas'ın 24 bin beyt civarındaki elyazma bir nüshasından söz eder. 1913 de Taşkent'de **Miralay Ebubekr Ağa Divayev**'den emanet aldığı bu kıymetli yazmayı 1920-21 yıllarında Kazak basmacılarından,millî mücahid **Türekul Canuzakof**'a incelenmesi için verdiğini,bu şahsın şahadeti sebebiyle nüshanın kaybolduğunu yazar.Kaybolan bu nüsha,**Almasy**'nin gördüğü yazma olabilir(?)

1917 den sonra derleme faaliyetleri hızlanır.**Manasçı Tinbek'den Arabayoğlu** 1925 de 3620 mısralık Semetey kolundan bazı parçaları.**Manasçı Sağımbay Orzabakoğlu**'ndan da 28 bin mısralık Con Kazat (Büyük Gazavat), büyük Çin seferi epizodunu derlendi ve rusça olarak yayımlandı(1941 ve 1946). **Sayakbay Karalayoğlu**'ndan bazı araştırmacılarca müstakil bir destan olarak da düşünülen Er Töştük yazıldı ve 1956 da Kırgızca olarak neşredildi.Adı geçen bu manasçılar,yetişen en büyük anlatıcılardır.Bilhassa, **Sağımbay**, halk arasına çok büyük bir şöret kazanmıştı.Bu manasçıdan 1922 de başlanan derleme faaliyeti ancak 1926 yılında tamamlanabilmiştir. Bu işe **Kayum Miftavof** başladı, **İbrayım Abdırrahmanof** derlemeyi tamamladı.Manas'ın **Sağımbay** ve **Karalayoğlu** rivayetleri en güzel,en mükemmel varyantlar olarak bilinir.Kırgızistan İlimler Akademisi bu varyantlardan **Sağımbay**'inkini yayınlamaya başladı : **Manas**, I ve 2. ciltler (Pişbek/Frunze, 1978,1980) Bu neşir henüz tamamlanmamış olmasına rağmen zamanımıza kadar basılan en mükemmel varyanttır.

Kırgızistan İlimler Akademisinde muhtelif manasçılardan derlenmiş 13 ayrı varyant,yazma olarak bulunmaktadır.

Destan hakkında yapılan en önemli çalışmalardan biri de Kazak yazarı, ilim adamı **Muhtar Avezof'a** aittir. O, 1928 den itibaren başladığı incelemesini 30 yıl boyunca devam ettirmiş, araştırması yanında Manas'ın halk arasındaki varyantını da ortaya çıkarmıştır : Kirgizskiy Geroičeskiy Epos Manas, Mish Raznikh Let (Almaata, 1961)

Manas hakkında ilmi araştırmalar, değerlendirmeler yapan diğer limler : Kirgizlerden ; **M.Y. Yunusallyev, B. Kerimcanova, M. Bogdanova, K.K. Yudahin, K. Rahmattullin**, yazarlardan: **Aalı Tokombayev, T. Sıdıkbekof...**, Kazaklardan: **E. Margulan, K. Cumallyev, E. İsmailof...**

E. Margulan, . Vellhanoğlu'nun rusçaya çevirerek yayınladığı Kktey Hanın Aşını kazakaya çevirdi (1973), birkaç makaleden ibaret **Çokan ve Manas** adlı değerli incelemesini yayınladı (1971). Kazak batırları hakkındaki manzum eserlerle, Manastaki birçok epizodun birbirlerine yakınlıklarına, aynılıklarına dikkatli çekti. Er Tştk, Er Koşay, Er Kkşe, Er Edige... gibi kahramanların hikâyelerine dayanarak Kazak destanı manzumelerinin eski zamanlarda, belli bir tarihđi vak'ıadan kaynaklandığını ileri sürdü. Türk tarihinin en eski, müşterek dönemleri ve destanlardaki ortak hususiyetler bu iddiayı doğrulamaktadır. Hatta diğer Türk destanlarıyla da Manas'ın mukayese edilmesi gerektiğini ilmi araştırmalar için bir mecburiyet olarak görmek gerekir.

Manas'ı Sovyetlerdeki birçok Türk boylarının dillerine de çevrilmiştir: Kazakçaya **E. Tacılbayev, G. Ormanof, S. Mevlenof, H. Ergallyev, D. Ebilov** 4 cilt olarak aktardılar (1961-1963). zbekeye, **Mir Temir 1 ve 2.** kısımlarını aktardı (1964, 1973).

Manas destanı Kirgizlara komşu Türk boylan arasında da yayılmıştı. Kazaklardan manasilar çıktığı gibi, Kazakça, Manas'ı anlatan akınlar da olmuştur. Nitekim, **K. Ezırbayev'den** derlenen Kazakça bir Manas varyantı, Kazak İlimler Akademisi'nde elyazma olarak bulunmaktadır.

Manasılar : Manas destanını anlatan, türkülerini söyliyen ve kopuzla icra eden, el-kol ve diğer vücut hareketleri ile sesinin tonuyla hadiseleri bildiren, kahramanların konuşmalarını yerine ve vak'aya uygun olarak değişik ses tonlarında canlandıran, aşıkla meddahın, aktrle şarkıcının meziyetlerini kendisinde toplamış kimselerdir. Manasılar sadece vak'aları hikâye eden iyi bir aktör değil, iyi bir türkücü, aynı zamanda mahir bir bestekr ve başarılı bir kompozitör de olmalıdırlar. Destanda bazı eski, meşhur manasıların adları geçer, fakat bunların yaşadığı devir veya hayatları hakkında hiçbir şey bilinmez. Manasılar destanı bilip-bilmeme derecesine göre ikiye ayrılırlar: Destandan bazı parçaları-epizotları- bilip anlatanlara **Sala Manasçı** (Yarı Manasçı), destanın tamamını adabı-erknıyla anlatanlara da **Nagız Manasçı** (Gerçek Manasçı) denilir. Gerçek manasçılar her  büyük kolu da bütün epizotlarıyla, kesintisiz olarak anlatılırsa bir kaç ayda, kesintili olarak anlatılırsa ancak altı ayda söyleyip tamamlayabilirler.

Manasıların hünerleri asırlar boyunca çırakları vasıtasıyla yayılmış, gelişmiş ve devam etmiştir. Bilinen en eski ve efsanevi manası **Keldibek** (1750- ?)tir. XIX. asırdan önce veya bu asrın başlarında yaşamış olan manasıları arasında **Balık İakablı Bekmurad** (? -1868), **Naymanbay, Al onbaş, Tınıbek, yk ...** sayılabilir. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında **Sağımbay Orakbakoğlu** (1867-1930) ve **Sayakbay Karalayoğlu** (1894- ?)

Çok meşhurlardır. **Togolok Moldo, S. Rısmendeyev, C. Kocekov, B. Sazanof** da tanınmış manasılardandır. Kazak manasıları arasında **Cambıl Cabayoğlu** (1846-1945), **Maykt, Kulmambet, Sylımbay, S. Mrsepof** sayılabilir.

Bibliyografya :

- Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler. Ankara, 1968
- Manas Destanı. ev. Abdülkadir İnan. İstanbul, 1972
- A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türk İli, Türkistan ve Yakın Mazisi, 2.bs. İstanbul, 1981
- Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, 1.c., Ankara, 1971
- Manas - Sağımbay Orakbakoğlunun varyantı boyunca- (ıkan, 2 cilt), Pişbek/Frunze, 1978, 1980
- zbek Sovet Ansiklopediyası, 6. c., Taşkent, 1975
- Kazak Sovet Ansiklopediyası, 7.c., Almaata, 1975
- Cengiz Aytmatof, Kadim Kirgiz Rhunun Zirvesi (Manas destanına nsz), Kardeş Edebiyatlar (dergisi), Erzurum, 1982, Sayı : 3

KAZAK EDEBİYATI :

Kazak Türkçesi ve Kazak Türk edebiyatının bugünkü merkezi ve gelişme sahası daha çok Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'dir. Sovyetlerdoki diğer Cumhuriyetler ve Çin'in İdarosı altındaki Doğu Türkistan'da yaşayan Kazak Türklerinin meydana getirdiği edebî mahsulleri de pek tabii olarak yukarıdaki "Kazak Edebiyatı" tabirinin içinde düşünmek icab eder.

Kazak Türklerinin halk edebiyatı bir hayli eski ve zengindir. Yazıya geçmiş ilk mahsulleri bütün Türkistan'da çok geniş bir kullanılma sahası olan Çağatay Türkçesiyledir. Kazak Türkçesinin yazılı edebiyatta XI. asırdan sonra kullanıldığını görüyoruz. Bu asra kadar ortaya çıkan edebî mahiyetteki eserlerde, Çağatay Türkçesinin içine karışmış, Kazak Türkçesine ait kelime ve eklerin bulunması gayet tabii karşılanmalıdır. XIX. asrın ortalarından sonra yazıya geçirilen bazı "halk hikâyeleri" ve "destanların" nesir kısımlarının Çağatay Türkçesiyle, nâzım kısımlarının ise Kazak Türkçesiyle olduğu bilinmektedir.

Kazak edebiyatında İslamî tesir ve dolayısıyla klasik şark edebiyatının tesiri, XVII. asırdan sonra görülür. XIX. asrın ortalarında Kazan civarında Türkçe matbuatın gelişmesi; ilk basılan Kazak kitaplarında bu sefer de Tatar Türkçesinin tesirinin görülmesini sağlamıştır. Bunun bir sebebi de Kazan Türklerinden bazı münevverlerin Kazaklar için kitaplar yazmasıdır.

Günümüzdeki Kazak edebiyatı, Kazak Türklerinin günlük tabii konuşma diliyle gelişmektedir. Bu dilde diğer Türk lehçelerine göre daha az arabça ve farsça kelime bulunmasına rağmen, Rusçanın tesiri giderek artmaktadır.

Halk Edebiyatı: Sözlü edebiyat epeyce eski ve zengindir. Kazak halk edebiyatının en mühim hissesini nâzım türleri teşkil eder. Kazaklar irticalen şiir söylemesini, güzel ve yerli-yerine konuşmayı severler. Şiir, Kazak Türklerinin edebiyatında müstesna bir yer tutar. Heyecan, sevinç, keder, gazap, şikâyet... hep şiir veya şarkı-türküyle dile getirilir. Müzik, şiirin ayrılmaz bir parçası olarak görülür. Bu edebiyatta, lirik şiirin birçok nevi gelişmiş olduğu gibi, epik mahiyetteki eserlerin de tamamı manzûm hâledir.

Halk şarkıları (türküler) mazmununa ve şekline göre çok çeşitlidir: merâsim türküleri, düğün türküleri, ağıtlar... gibi. Kazaklar halk şarkılarına cır(yır), bunları ifâ edenlere der cırav derler. **Ölen** ve **ölenşi** sözleri de aynı manada kullanılır. Aynı şekilde **akınlar** (halk şâiri âşık) da ölenşi ve cırav'lar gibi Türkü söyler, hikâye, destan anlatırlar. Akınların veya şiir söylemeğe kabiliyeti olan kimselerin, birbirleriyle irticalen söyleşmelerine **aytısu** (atışma) denir. Bu gelenek de oldukça yaygındır.

Düğünlerde ve yas evlerinde söylenen halk şarkıları, ağıtlar muhtelif hususiyetlerine göre çeşitli kısımlara ayrılırlar. Meselâ: Yas yerlerine önce **yeştürdül** adı verilen parçalarda umumî olarak ölümden, onun kaçınılmaz olduğundan, kaza ve kaderden, dünyanın geçici olmasından... bahsedilir. Bundan sonra okunan **könül aytu** adlı ağıt parçalarında teselli verici ifâdeler bulunur. **Coktav** denilen kısımlar ise daha çok kadınlar ve ölü'nün en yakın akrabaları tarafından söylenir. Yas tutanlar bir yıl boyunca, belirli günlerde ölü'nün mezarını ziyaret ederek çoktav okurlar. Bu gibi ağıtlarda, merhumun iyi tarafları, güzel huyları, yiğitliği... belirtilir, ona karşı duyulan hasret dile getirilir. Coktav'lar arasında meşhur olanlar: Akın Murad'ın Ömer Kdı için söylediği, 1898 de Kara Kesek Sirgazi için koşulan, Nazar Hıdıraloğlu için söylenen... vs. Bazı

Kazak ağıtları 1926 da Alihan Bükeyhanoğlu ve Ahmed Baytursunoğlu tarafından Moskova'da neşredildi. Bu derlemede XIV. asırdan kalma ağıtların da bulunması dikkati çekicidir.

Kazaklar arasında hasret türkülerine **koştasu** denilir. Bu tür, düğün şarkılarından **Kız Tanısı** hatırlatır. Fakat mazmunu itibarıyla koştasu, daha geniştir. Bunlar Anadolu'daki koşmaya çok benzerler. Koştasu, halkın düşüncesini, zevkini, derin ve dolgun bir şekilde aksettirir; ictimai ve tarihi hakikatleri olduğu gibi gösterir. Kazaklarda, nasihat verici, didaktik mahiyette şiirlere ise **tolgav** denilir.

Halk hikâyeleri ve destanlar oldukça fazladır. Hikâyeler, Anadolu sahasında olduğu gibi aşk ve kahramanlık motiflerinin ağır basmasına göre iki kısma ayrılırlar. Belli başlı halk hikâyeleri; Tahir-Zühre, Yusuf ve Ahmet, Yusuf Züleyha, Leyla Mecnun, Şakir Şevret, Bozoğlan, Munlık Zarlık, Kozi Körpeş Bayan Suluv, Kozcibek, Ayman Şolpan,... vs.

Bu halk hikâyelerinin bazıları İran yoluyla gelen İslamî tesirler, düşünce ve motifler taşırlar. Kaynağı Kur'an olan Yusuf Züleyha, aslında bir arab hikâyesi olan Leyla ile Mecnun bu kabildendir. İslamî tesirler taşıyan hikâyeler önce de belirtildiği gibi XVII. asırdan sonra ortaya çıkar, XIX. asırdan sonra da yazılı edebiyatta yerlerini alırlar. Bazı İslamî tesirler de Kırım ve Kazan yoluyla, Tatar müellifler vasıtasıyla Türkiyeden gelir: Kesikbaş, Cincime Sultan, Seyyid Battal Gazi, Temimdar Sahabe, Hz. Ali ve Kerbela Vak'ası hakkındaki kitaplar, Kırk Vezir, Binbir Gece Masalları... vs. Ayrıca Kazaklar arasında da çok okunan dinî eserler: Medresede ders kitabı olarak okutulan bir çok neşriyat, Ahmediye ve Muhammediye -kısmen Mevlid- gibi eserlerin de Türkiye'den gelerek Kazaklar arasında yayıldığı bilinmektedir. Bir de İran yoluyla gelen derviş hikâyeleri, meşhur şeyhlere ve sufilerin hayatına ait mankıbelerin Kazak halk edebiyatında mühim bir yer tuttuğunu gözönünde bulundurmamak gerekir.

Hem aşk hem de kahramanlık hikâyesi hususiyetlerini taşıyan Kozi Körpeş Bayan Suluv hikâyesi oldukça mühimdir. Hikâyenin erkek kahramanı Kozi Körpeş, sevgilisine kavuşabilmek için birçok tehlikelere göğüs gerer, yiğit ve kararlıdır. Fakat Kodar adlı hiylekâr rakibi tarafından öldürülür. Bir kahraman ruhuna sahip olan Bayan Suluv, Kodar'ı öldürerek sevgilisinin intikamını alır; daha sonra da kendini öldürür. Hikâyenin böyle dramatik bir şekilde sona ermesi, Anadolu halk hikâyelerinde de görülür. Bu aşk ve kahramanlık hikâyesi Kazaklar arasında çok yayılmış; birçok akın tarafından nakledilmiştir. En güzel varyantlarından biri Akın Çortanbay (1818-1881) in rivayetidir. Bu varyant 1891 de basılmıştır.

Destanlar: Kahramanlık hikâyelerine **Batırlar cırı** da denilir. Bu destanlarda sözle müzik yanyanadır. Akın, dombrası eşliğinde destanı anlatır. Batırlar Cırının hemen tamamı manzûmdur. Bu destanlarda vatanın mukaddesliği, millet sevgisi, hürriyet ve kahramanlık duyguları, ictimai motifler, ahlâki bahisler geniş yer tutar. Bunların bazıları: Koblandı, Alпамış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Ablay, Orak Mamay, Ertargin, Çora Batır, Köroğlu ... vs. dir.

Alпамış destanı, XVI-XVII. asırlarda Deşt-i Kıpçak kabilelerinin, Kalmukların Türkistan'da Kongrat boylarıyla yaptığı muharebeler, baskınlar, istilalar sırasında oluşur. Kongratlar parçalanırlar, memleketleri işgal edilir. Bu destan, Kazaklardan başka, Özbekler, Kazar Tatarları, Karakalpaklar, Dağlı Altaylılar ve Başkurt Türkleri arasında da yayılmıştır. Akın Şeyhülislamoğlu Yusuf Bek, bu destanı yazıya geçirip yayınlamıştır. Daha sonra birçok neşri yapıldı.

Koblandı destanı da Kalmuk baskınları sırasında teşekkül eder. Eserin kahramanı Koblandı, hem kendi obasını hem de başka obaları, vatanını ve halkını Kalmuklara karşı koruyan bir kahramandır. destan birkaç hissedenden meydana gelmiştir.

Kamber Batır da feodal beylere karşı halkı koruyan yiğit batırların hikâyeleri vardır. Bu destanın birçok hususiyeti Köroğlu kollarıyla benzerlik gösterir. Bu destandan bazı bölümleri Abubekir Urazaoğlu neşretmiştir. Mergen Bek(? - 1911) adlı akının anlattığı rivayet de 1957 yılında Kazakistan İlimler Akademisi tarafından bastırılır. XIX. asır akınlarından Külbayoğlu Marabey (1841-1898) in rivayeti de çok mühimdir.

Akınlar : Kopuz ve dombraları eşliğinde hikâye ve destan anlatan, lirik şiirler söyleyen, şarkılar okuyan. Anadoludaki saz şairlerinin fonksiyonuna sahip kimselerdir. Bugüne kadar bilinen en eski akınlar: XIV. asırda: **Cirençe Çeçen ve Sipra Cirav**, XVI. asırda: **Tensufi Bek**, kadın akınlar; **Çal Kiyiz Hala, Kerulen Hala**, XVII. asırda: **Kazdabıstı Kazıbek (1661-1758)** XVIII. asırda: **Buhar Cirav Kalmaganoğlu (1693-1787)**, **Şahnıyaz Bertagoğlu (Urumbay ve Kenırbay (1730-1820), Şal Kütkeoğlu (1760-1831)... vs. dir.**

Buhar Cirav, Ablay Han'ın sarayında yaşamıştı. Rusların, memleketinin geleceği için tehlikeli olacaklarını daha o zamanda hissetmiş bu hususta şiirler bırakmıştır. Bu akının yolunda giden **Dolet(Devlet) Babatayoğlu (1802-1871)**, **Şortanbay Kanayoğlu (1818-1881)** rus alehtarı fikirler söyleyerek dinî-mistik mevzularda eserler vermişlerdir. Bu devirde ayrıca, **Akın Nisambay, Abıl Akın** gibi şahsiyetler de yetişmiştir. XIX. asırda **Muhammed Ötemişoğlu (1804-1846)**, **Süyümbay Arunoğlu(Harunoğlu)(1827-1896)**, **Bircan Şal Kocakuloğlu (1834-1897)**, **Miftaheddin Akmolla (1820-1895)**, **Külbayoğlu Marabey(1841-1898)**, **Baycunoğlu Cayav Musa (1835-1929)**, **Guramşaoğlu Akın Sarı (1843-1913)**, **Mergenbay, Munakoğlu Murad Akın (1843-1906)**, **Karcavoğlu Şoce Akın(1905-1891) ...**

Muhammed Ötemişoğlu, 1830-1845 yılları arasında çar idaresine ve mahallî feodal Cihangır Han'a karşı isyan eden **İsatay Taymanoğlu**'na katılmış, isyanın reislerinden biri olmuştur. 1838 de **İsatay**, 1846 da da **M. Ötemişoğlu, Bay Muhammed Sultan** tarafından, -rusların da yardımıyla- öldürülmüşlerdir. **Ötemişoğlu**'nın şiirlerinde bu Kazak isyanının seyri; ruslara ve yerli beylere karşı halkın nefret hisleri terennüm edilmiştir. Bu akının millî kahraman **İsatay'a** hasrettiği şiirler, Kazak **coktav**'larının en tanınmışlarından. Ayrıca **Bay Muhammed Sultan'a** yazılmış sert hicivleri, halka nasihat verici manzumeleri (**tolgav**) de çok seçilmiştir.

Akın Çortanbay, Ablay Han zamanını hasretle anar; bolluktan, halkın o zamanki saadet ve hürriyetinden bahseder, rus zamanıyla o zamanları kıyas ederek hayıflanır. Rusları çok sert bir şekilde hicveder, tenkid eder. Bu akından derlenen güzel bir **Kozi Körpeş Bayan Suluv** rivayeti 1891 de yayınlanır.

Süyümbay Harunoğlu, Binbirgece, Şahname, Leyla Mecnun... gibi birçok arab ve fars kaynaklı eserleri -tamamen veya kısmen- Kazak lehçesine çevirmiş; eski Kazak ve Kırgız destanlarının mühim varyantlarının nakletmiştir. XX. asırın büyük akını **Cambul Cabayoğlu**'nın yetişmesinde büyük rolü vardır.

Külbayoğlu Marabay, Ertargin ve Koblandı gibi mühim destanların güvenilir varyantlarını ilim adamlarına nakletmiş, kudretli bir akındır.

Kuramsaoğlu Akın Sarı, medresede eğitim görmüş.; arapça, farsça öğrenmiş hem dağeri bir akın hem de gerçek bir ilim adamıdır. **Ömer Hayyam** ve **Nevalî**'den ilham almış; Osmanlı sahasında **Yazıcioğlu**'nun Muhammediyye adlı eserini halkın anlayacağı bir dille Kazak lehçesine aktarmıştır. Aç kurt sürüleri gibi memleketine yayılıp çapulculuk eden, istilacı, zalim rusların aleyhine birçok şiiri vardır.

Munakoğlu Murad Akın, medresede eğitim görmüş, halk hayatını da çok canlı ve lirik bir dille tasvir etmiş; birçok çağdaşı gibi ruslar aleyhinde şiirler söylemiştir. XX. asrın en meşhur akını **Cambul Cabayoğlu**'dur. Hokand Hanlarının ordusunda ruslara karşı savaşmış. Önceleri ruslara karşı koyan, Kazak millî kahramanlarını medh edip bunlar hakkında çeşitli şiirler söylediği halde, Sovyet devrinden sonra, rus ve bolşevik taraftarı olmuş, daha önce anlattığı destanları yeni devrin hususiyetlerine göre tahrif ederek yeniden nakletmiştir. **Suranşa Batır** ve **Ötegen Batır** bu tür eserlerindedir. Kendisi, Talas bölgesinden, Suprasti aşiretindedir. Kudretli akındır. Edebî zevkinin teşekkülünde **Akın Süyümbay**'ın büyük tesiri vardır. Sovyet inkılabı sırasında tanınmış bir akındır. Genç yaşlarından itibaren elinde dombra, avulları dolaşır, düğünlerde, muhtelif meclislerde, kahramanlık destanlarını anlatır, akınlarla ayıtsı(atışma) larda bulunurdu. 1934 yılına kadar akınlara karşı resmî devlet tavri hiç de hoş değildi. Çünkü akınların ekserisi dindar ve ruslara karşı idler. Bu bakımdan 1920-1930 yılları Sovyet rejimine intibak yılları olmuştur. **Cambul** da rejimle uyumuş, oldukça fazla bir şöhret kazanmıştır. **Alpamış, Köroğlu, Kanber Batır, Manas, Ötegen Batır, Sevrık Batır, Suranşı Batır...** destanlarının güvenilir varyantları bu akının ağzından yazıya geçirilmiştir. Lirik, epik, didaktik mahiyette güzel şiirleri vardır. Birçok hususiyetleri itibarıyla hem bir akın hemde şairdir. Bu asrın diğer akınları; **Nurfeyiz Baygaloğlu, Kenen Azeroğlu, Gallib Aynabeoğlu, Nartay Bekecanoğlu, Nurcan Navsanbayoğlu(1859-1921)**

Kazakıstanda Yeni Edebiyat: Rus istilasından sonra -diğer Türk boylarında olduğu gibi Kazaklarda da- yetişen ilk münevverler; rus dili ve edebiyatının, rus icimai ve siyasî hayatının tesiri altında kaldılar. Rusca vasıtasıyla Avrupa edebî, fikrî ve icimai hayatı hakkında malumat edindiler. Bu gibi kimseler modam edebiyatın ilk mahsullerini ortaya koydular: **Roman, hikâye, tiyatro...** gibi yeni edebî nev'ileri Kazak edebiyatına getirdiler. Yeni edebiyatın temsilcileri arasında **Çokan Vellhanlı, İbray (İbrahim) Altınсарın** ve **Abay Kunanbayoğlu** bilhassa önemli bir yer işgal ederler.

Çokan Vellhanlı : (1835-1865), **Cengiz Han** neslinden **Vellhan**'ın oğludur. Rus mekteplerinde okumuş eserlerini daha çok rusça yazmıştır. Folklor, tarih ve etnografya sahalarına giren birçok mevzu hakkında eser yazmıştır. Aynı zamanda ilk Kazak ressamidir. Orta Asya ve Doğu Türkistan'ı gezmiş, buraların tarih ve etnografyası hakkında malzeme toplamıştır. **Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Garbi ve Kulca Şehirli** gibi eserler yazmıştır. Kazak beyleri ve rus çarlığı aleyhinde fikirler söylemiş, halkın arasında asrî hayat tarzının yerleşmesi için çalışmıştır. **Manas** destanından ilk def'a ilim dünyasını haberdâr etmiş, bu destanla, **Kozi Körpeş Bayan Suluv**'u ilk def'a yazıya geçirmiştir. **Manas**'tan bazı kısımları rusçaya çevirdi. **Kırgızlar'ın Uruglara Bölünmesi, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları...** gibi eserleri de vardır.

İbray (İbrahim) Altınсарın : (1841-1889), İlk Kazak muallimi, pedegog ve folklorcüdür. Realist Kazak nesrinin kurucusu sayılır. 1850-1857 arasında **Orenburg**'da rus muallim metebinde okudu. 1859 da rus müşteşkiri liminski ile tanıştı. Rusların ve bu müşteşkirin teşviki ile Kiril harflerini esâs alarak Kazaklar için alfabe layihası hazırladı (1873). Kazaklar arasında ilk mektepler açılması için çok uğraştı ve başarı kazandı. İlk def'a resmî yazıları Kazak lehçesiyle yazan şahıs budur. 1883 de Ors'da Kazaklar için muallim mektebi açtırmağa muvafak oldu. 1879 dan sonra Turgay'daki Kazak mektepleri müfettişi oldu. Kazak lehçesi ile ilk ders kitaplarını yazdı. **Kırgız Hrestomatyası** (müntehabatı) ders kitabı (1879) adlı antolojide milli-tarihi destanlara ve kendi yazdığı temsil ve hikâyelere yer vermişti. Kazaklar arasındaki hristiyan misyonerlerinin faaliyeti ve rus siyaseti hakkında liminski'ye bir mektup yazarak bu durumu tenkid etti. Ayrıca **Kazakça Şeraitü'l-İslam. Müslümanlıktan Tutkısı** (Kazan, 1883) adlı bi ilmihâl yazarak bu faaliyetlere karşı mücadele etti. Tolgav tarzında güzel, didaktik şiirleri vardır. **Altınсарın**, bütün ömrü boyunca mekteb-maarif işlerinde çalıştı, halkını cehaletten kurtarmak, asri hayata meylettirmek, modernleştirmek için uğraştı. Lokman Hekim, Taze Bulak, Sahiy, Yalanın Zararı, İzbastı Biy gibi "ballada"ları, Karabatı, Kelbala (Keloğlan) gibi masalları, Koblandı, Kıpçak Seyidkul gibi destanları derledi, neşrettirdi. Kırgızlara (Kazaklara) Rus Dilini Öğretmek İçin Eliiba Kitabı" adlı bir eseri de vardır. Eserlerinin tamamı 1955 de neşredilmiştir.

Abay İbrahim Kunanbayoğlu : (1845-1904) hem bir akın (halk şairi) hem de ilk realist Kazak şairidir. Gerçek manada yeni kazak edebiyatının kurucusudur. Semipalat'da medresede okurken rus mektebine de devam etti. 12 yaşından itibaren şiir söylemeye başladı. Tanıştığı bazı rus ihtilalcileri ve münevverleri vasıtasıyla hem rus edebiyatını hem de Avrupa edebiyatını tanıdı. Şark edebiyatından **Sadi**, klasik Türk edebiyatından **Nevai** ve **Fuzuli**'yi çok iyi biliyordu. Şiirleri akın manzumelerinden ve folklerden kaynaklanır. Bununla birlikte klasikFars ve Türk şiirinden nazım şekillerini ((mesnevi, gazel, müseddes, müselles, kıta...), aruz veznini ve bazı arapça, farsça kelimeleri Kazak edebî diline sokmuş; bu edebiyata iclîmaî bir hava getirmiştir. Geniş dünya görüşü, ilerici fikirleri olan realist bir şahsiyettir. Kazak boyları arasındaki manasız, kanlı ve çekişmeler, rus memurlarının zulmü, çarlığın müstemleke siyaseti, zâlim beyler, cahil din adamları, hurafeler... **Abay**'ın mizahî şiirlerinin hedefidir. Lirik şiirlerinde, saf, hoşkun, vefâkâr aşkı, dostluğu terennüm etmiştir. Aynı zamanda kabiliyetli bir bestekârdır. Birçok şarkı sözü(ölén) yazmış, besteler yapmıştır. 40 civarında, çok kısa didaktik mahiyette hikâyesi vardır. 200 den çok şiiri, 4 manzumesi (poéma) adları: Maksud, Iskender, Azim Hikâyesi, Vadim. Akliyye adlı dinî görüşlerini de yansıtan bir nesr eseri, bazı tercümeleri: (Meselâ: **Puşkin**'den Yevgeni Anegin, Krilov'dan; masallar...) vardır. Şiirleri defalarca neşredilmiştir.

Daha sağlığında büyük bir şöhrete kavuşmuş; kendi ismiyle bağlı bir edebî mekteb kurmuştur. Edebiyatı, halkı terbiye etmede kullanmış, insan sevgisini, cemiyet için çalışmayı, ilmi, mektebi ve okumayı, ilerlemeyi, asri hayatı kavramayı ve sevmeyi yücelten şiirleri halk arasında çok tesirli olmuştur.

1905-1930 Yılları Arasında Kazak Edebiyatı :
1905 rus ihtilali ve inkılabından sonra, Çarlık Rusyasında geniş bir hürriyet havası esmeğe başladı. Kazak münevverleri arasında, bu tarihe kadar rus mekteblerinde okumuş; asrın edebî, ictimai ve siyasi hareketleri hakkında tutarlı ve mühim bilgiler elde etmiş olanları rahatça faaliyet göstermeğe başladılar. Çeşitli dernekler teşkil ederek, edebî ve ictimai topluluklar vücuda

getirerek kültürel sahada eserler vermeğe, Kazak milli matbuatını kurmaya başladılar. 1906 yılından itibaren gazete ve mecmualar neşredildi, açık siyasi ve ictimai çalışmalar yapıldı. Bu devre Kazak milli hareketinin doğması için uygun bir zemin oldu.

Matbuat : Kazak lehçesiyle ilk gazeteyi **Kadı Abdurreşid İbrahim (1850-1935)**, 1906 da Petresburg'da **Sırke** adıyla neşretti. Daha önce ruslar tarafından neşredilen bazı gazetelerin Kazak lehçesiyle ilâveleri vardır. 1911-1916 yılları arasında Troysk'de islamcı düşüncelere sahip **Muhammedcan Serailin (1872-1929)** tarafından onbeşgünde bir çıkarılan Ay-kap mecmuası milli kültür tarihinde mühim bir yer tutar. 1911 de **Sultan Şahingiray Bükeyhanoğlu, Kolmakof** ve **Ömer Karası, Bükeyorda'da Kazakistan** adlı milliyetçi-islamcı bir gazete çıkardılar. 1913-1918 yılları arasında Orenburg'da **Ahmed Baytursun, Alihan Bükeyhanoğlu, Mir Yakub Dolet(Deviet)** ve **Mustafa Urazoğlu** tarafından yayınlanan Kazak gazetesi, **Kazak gazetesi:** Kazakların milli hareketinin oluşmasında büyük bir rol oynadı. Daha sonra Kızılyar'da **İşim Dalası** adlı gazete, 1916-1917 arasında Taşkend'de **hafla-Alaş** gazetesi neşredilmiştir.

Rus ihtilali (1917)nden sonra yapılan ilk seçimlerde Kazak milliyetçileri idareyi elegeçirdiler. Alaş Partisi kuruldu. Daha sonra **Alaş-Ordu** adıyla Kazakistan'ın istiklali ilân edilerek Bükeyhan idaresi altında hükümet kuruldu. 20 Ağustos 1919 da bu idare yıkılarak Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Kısaca sözü edilen ictimai ve siyasi hareketler Kazak edebiyatında derin izler bıraktı. Alaş-Orda zamanında ortaya çıkan eserlerde Türkçülük, İslamcılık, Kazak milliyetçiliği gibi hususiyetler dikkatli çeker, 1920 lardan sonra kazak Sovyet edebiyatı kurulur. Bu idare altındaki bütün türk boylarında olduğu gibi kazaklarda da sosyalizm-kısaca kesmi ideoloji- baskısı altına "güdümlü" bir edebiyat günümüze kadar devam eder. Sovyet hükümetinden önce veya bu idarenin ilk yıllarında yetişen mühim edebî şahsiyetler şunlardır:

Köpeyoğlu Yusuf Bek : (1857-1931) medresede eğitim gördü, sonra rus aydınlarıyla yakın alakası sebebiyle bu dilin edebiyatını da öğrendi. Rusların hristiyanlık propagandası ve müstemlekecilik siyaseleri aleyhine kitaplar yazdı. Bereketli Kazak topraklarının rus göçmenler tarafından işgali, o zamanki Kazak muhitinin büyük ölçüde infialine sebep oldu. **Yusuf Bek de Hal-Ahval, Kazaktın Osi Küngü Engemesi, Tirlilikte Köp Casaganlıktın Körgen Bir Tamaşamız (1907), Cas Ömrüm, Sarı Arkan Kimindir ?** adlı eserlerinde bu mevzuları ele aldı. 1905 ihtilalinden sonraki hürriyet havasıyla daha açık bir şekilde fikirlerini söyleme imkânına kavuştu. Bu sırada Kazakları **Alaş** bayrağı altında toplanmaya davet eder. mahiyetdeki şiirleriyle büyük bir ilgi topladı. Kazaklar güc birliği yaparlarsa rusların esaretinden kurtulabilirler, diyordu. **Kızılbek, Alpamış, Ayman-Çolpan** gibi destanları, içlerine islamî bilgiler de katarak neşrettirdi. Çok velud bir yazardı. Binlerce mısralık şiir, manzume kaleme aldı. Ayrıca Hz. Ali, Kerbela Vak'ası gibi dinî mezularda eserler ortaya koydu. İran destan parçalarından bazılarını Kazak lehçesine çevirdi. Dinî eserlerinden **Kıssa-i Cincime Sultan**, geniş halk yığınları arasında büyük bir rağbette karşılandı.

Esfendiyar Köpeyoğlu : (1878-1957) 'nın kalın **Mal (1913)** ile **Sultan Mahmud Torayğıroğlu'nun** Kamer Suluv adlı eseri, kazak romanının ilk örnekleridir. Bu romanlara halk hikâyeleri ve destanlarının üslup ve yapısı hâkimdir. Bu eserlerde de mensur manzum kısımlar yer almıştır. **E. Köpeyoğlu**, feodal cemiyetin kadın hakkındaki yanlış kanaatlerini tenkid eder. Romanın kadın kahramanı **Aylşe** kendi sevdiği adamla kaçır.

Toraygıroğlu'nın Kamer Suluv adlı romanında, **Abay** an'anelerinin tesiri görülür: Hâkim tabakaların (rus memurlarının), aşiret reislerinin zulmü, adaletsizlik bu eserde sert bir şekilde tenkid edilmiştir. Bu devrin diğer bir yazarı da **Sabit Donantayev** (1849-1933) dir. Bu yazar rus edebiyatının takipçisiydi. Liberal fikirleri ve mizahi mahareti ile tanınmıştı. Kazakistanda yeni açılan kömür ocaklarında çalışmaya gelen insanların feci hâlini, işsizliği birçok ictimai bozuklukları kaleme aldı. **Saltıkov Şchedrin** ve **Kirilov**'dan manzum tercümeleri vardır. Yeni rejimle uyumadığı için "1933" temizliği'nde hayatını kaybetti.

Yukarıda zikredilen Orenburg'daki Kazak gazetesi muharrirleri: **Ahmed Baytursunoğlu**, **Mir Yakub Dolet** ve **Allhan Bükeyhanoğlu**, bu gazetede yazıları ve diğer eserleriyle kazaklarda millî ruhun doğmasını, istiklâl düşüncelerinin ortayı çıkışını ve nihâyet ileride kurulacak olan **Alaş Partisi**'nin programını oluşturmaya muvaffak olmuşlardır.

Ahmed Baytursunoğlu (1873-1937), kudretli bir şair ve âlimdi. 1895 de Orenburg rusmuallim mektebinden mezun oldu. 1906 yılına kadar çeşitli yerlerde muallimlik yaptı. 1917 den sonra **Alaş Orda** hükümeti azası olarak vazife yaptı. **Til-Kural** (1914) adlı kazak gramerini yazdı. Bu kitapta Kazak leğçesinin imlasını mükemmel bir şekilde tesbit etmiş olması mühimdir. Çok güzel lirik şiirleri, **Kirilov**'dan manzum masal tercümeleri, vardır. Çeşitli hicivler de yazmıştır.

Mir Yakub Dolet (1885-1937), medresede ve rus mekteplerinde okudu. Ateşli bir inkılabçı, coşkun bir istiklal şairidir. kazakları heyecana , getiren milliyetçi, hüriyetçi şiirler yazdı. Rus-Japon harbi sırasında yazdığı **Uyan Kazak!** (1906) adlı eserleriyle büyük bir şöhret kazandı. Bu kitabda Kazakları ruslara karşı ayaklanmağa, hüriyete davet ettiği için hapsedildi. 1919 yılında **Bahtsız Cemal** piyesi ve **Azamat** adlı romanını yayınladı. Kazakların millî menfaatları, istiklâl mücadeleleri, için şiirler yazmış ve faaliyet göstermiş olduğu için millî bir kahraman olarak tanınır. Sovyet devrinde uzun zaman hapiste yatıktan sonra 1937 de öldürüldü.

Allhan Bükeyhanoğlu (1869-1932), "Kırbalası" imzasıyla da yazılar yayınladı. Çengiz Han soyundandır. Medresede okudu. Rus okullarına devam ederek, Orman Yüksek Mühendisi oldu. 1905-1906 rus meşrutiyet ihtilali ve inkılabı sırasında **İrtiş, Umlıç, Golsestipi** gazetelerinde başmuharrirlik yaptı. Çar hükümetine karşı çalıştığı için hapsedildi (1906). Rus meclisi (Duma) ne seçildiği için hapisten kurtuldu. Fakat Çarlığa karşı Viburg beyannamesini imzaladığı için tekrar hapse mahkum oldu. 1917'ya kadar Omsk'da bir bankada çalıştı. **Sibirskiy Vaprosi** mecmuasında Kazakistan arazi meselelerine dair yazılar neşrettirdi. Şarkî Kazak Hanları, Şarkî Kazakistan Bölgesinin Arkeolojisi ve meşhur şair **Abay** ve **Kazak Destanları** hakkında makaleler yazdı. "İki yol" adlı maklesinde hakların ağılamakla değil, mücadeleyle kazanılacağını söyleyerek, Kazak millî hareketinin stratejisini tayin etti. 1917 ihtilalinden hemen sonra Turgay vilayetinin yöneticiliğine getirildi. Kazak millî hareketinin lideri oldu. 1918-1919 yılları arasında Alaş Orda hükümetinin reisliğini yaptı. Kazakistanın ruslar tarafından işgali ve millî hükümetin yıkılması üzerine Moskova'ya sürgüne gönderildi. Burada **Koblandı, Kalmagan Mamır, Ertargın, Kenesarı**, gibi Kazak destanlarını, halk edebiyatına dair bir çok kıymetli eseri, ağıtları **Baytursunoğlu Ahmed**'le birlikte neşrettirdi. **Allhan**, islamın Kazak millî gelenekleriyle çatışmayacak şekilde tefsirini ve kabulünü düşünüyordu. Bu bakımdan mutaassıp kimselere, hurafelere, kat'i kararlı hocalara karşı mücadele etti.

Ömer Karaşı: (1876-1921), Millî şair, gazeteci ve yazardır. Tahsilini İstanbul ve Kazakistandaki Tatar medreselerinde yapmıştır. 1905 den sonra siyasi hayata atıldı. İslam birliği taraftarıydı. kazakların ictimai hayatı, halk destanları hakkında yazılar yazdı.

Şahingiray Bükeyhan (1850-1921), Büyükorda hanları ailesinden mütefekkir ve edebiyatçıdır. Rus ordusunda bir ara subaylık yapmıştır. Fransızca vasıtasıyla avrupa edebiyatını öğrenmiştir. Şiirlerinde "akın"ların üslubunu muhafaza etti. Kazak kahramanlık metinlerinden güzel bir antoloji neşretti.

Mağcan Cumabayoğlu (1869-1937), tahsilini Tatar medreselerinde, Oms ve Moskova'da tamamladı. Edebiyat ve sanat enstitüsünden mezundur. 1909 da itibaren şiir yazmağa başladı. Kazak gazetesinde çalıştı. **Allhan** ve **A. Baytursunoğlu** edebî mektebine mensup milliyetçi, coşkun bir şairdir. İlk şiir kitabı 1912 de **Çolpan** adıyla neşredildi. İkinci kitabı 1923 te Taşkent'te **Mağcan Ötenderi** adıyla çıktı. Şiirlerinde sadece Kazakların değil bütün doğu türklarinin hayat ve ülkülerini yansıtmıştır. Türk tarihinin eski-şanlı hadiseleri sık sık şiirlerine konu olur. Tarihiyle ırkıyla iftihar eden, mağrur bir şairdir. Klasik Türk ve Avrupa edebiyatını çok iyi biliyordu. Avrupa edebiyatından tercümele de yapmıştır. Mizahi şiirlerinde de başarılıdır. "1937 katliamı"nda öldürüldü.

İsa Bayzaoğlu (1900-1946) ve **Baymbet Mayılın** (Bay Muhammed Mayoğlu, 1894-1937) de bu devrin mühim simalarındandır. **Mayıloğlu**, **Ay-kap** dergisinde şiirler yayınladı, **Raziye Kız**, **Şugannın Bilgisi** adlı romanları vardır.

İlyas Cansügüroğlu (1894-1937) medresede okudu, Taşkent'te rus mektebini bitirdi. Moskova gazetecilik enstitüsüne devam etti. Eski türk dilleri ve edebiyatlarını çok iyi bilirdi. Makale ve şiirleri **Ak Col** gazetesi ve **Sana** dergisinde yayınladı. 1922 de **Alma-Ata'da Tilçi** adlı bir edebiyat dergisi çıkardı. XIX. asırda ruslara karşı ayaklanmış millî kahraman **İsatay Muhammed** hakkında yazmış olduğu (1928) roman en mühim eseridir. Sovyet ideolojisine şeklen ayak uydurmak istedi ise de kendisine güvenilmedi. 1937 katliamının kurbanlarından oldu. Lirik şiirleri, orijinal bir dile ve üsluba sahibtir, sade ve tabiidir. Kazak hayatını çok canlı ve realist bir şekilde işlemiştir.

Sovyet Devri: Sovyet Kazakistanının 1919 da kurulmasından sonra edebiyatta resmî ideoloji doğrultusunda eserler görülmeye başladı. 1924 de Türkistan'ın ayrı ayrı cumhuriyetlere bölünmesinden sonra edebiyatçılara yeni rejime ayak uydurmaları için fırsat tanındı; Çeşitli zorlamalarla bazı milliyetçi sanatçılar "sovyetleştirildi"! daha sonra da bunların birçoğu 1937 katliamından kendilerini kurtaramadılar. Daha sonraki nesiller arasında resmî ideoloji doğrultusunda eserler kaleme alan bir nesil yetişti. 1926 da **Kazak Proleter Yazarları Cemiyeti**, 1934 de **Kazak Yazarları Cemiyeti** kuruldu. 1936 yılında Moskova'da Kazak edebiyatı ve san'atı günleri tertip edildi. Kazak Sovyet Edebiyatı'nı 1917-1930; Sovyet hükümetinin ilk yılları, 1930-1941 Sovyet devri edebiyatının gelişmesi, 1941-1945 II. Dünya Harbi sırası, 1945- çağdaş edebiyat olarak devirlere ayırmak mümkündür. Sovyet devrinin mühim simaları : Yazarlar: **Tahavi Ahtanof**, **Saken Seyfullin**, **Muhtar Avezof**, **Sabit Mukanof**, **Abidin Mustafaın**, **Abld Musrepof**, Şairler: **Tahlr Cerakof**, **Abdullah Tacıbayev**, **All Urmanof**, **Olcas Süleymanof**... olarak sayabiliriz.

Saken Seyfullağlı (Seyfullin, 1894-1939), tahsilini Omsk Üniversitesinde tamamladı (1913-1916). Uzun yıllar millî eğitim bakan muaviniği yaptı. 1922-1925 arasında Halk Komiserleri Soveti'nin birinci reisi oldu. 1925-1937 yılları arasında **Enbekşi Kazak gazetesi** ve **Edebiyat Meydanı** adlı mecmuanın redaktörlüğünü yaptı. Bir ara Kazak Üniversitesinde profesör olarak vazife aldı. Şiir kitapları: **Ötken Kunder** (1910), **Bahıt Collina** (1912), **Acav Tulpar** (1922), **Dombıra** (1924), **Ekspres** (1926), **Turmuş Tokinleride** (1928), **Büyük manzumeleri** (poéma): **Sovetistan** (1926), **Kukçétov** (1924), **Çolak Akkuyruk** (1924), **Ayrılgan Akkuşlar** (1925). Tarihî, biyografik roman; **Taryol**, **Taygak Keçuv** (1927), **Aylışe** (1922), **Yer Kazumçular** (1928), **Mevalar** (1935). Piyes: **Kızıl Şunkarlar** (1920)

Muhtar Ömerhanoğlu Avezof (1897-1961), ilm adamı, piyes, roman ve hikâye yazarıdır. İlk tahsilini babasının yanında yaptıktan sonra, Semipalat'daki Kemaleddin Damla medresesinde ve şehir rus mektebinde okudu. Bu şehirdeki muallim mektebini bitirdi (1919). 1922 de Taşkent'deki Orta Asya Devlet Üniversitesi'ne kaydoldu. Bir yıl sonra, kaydını Leningrat Üniversitesinin Edebiyat Fakültesi'ne naklederek 1928 de yüksek tahsilini tamamladı. Taşkent'e döndü, Üniversitede asistan olarak vazife aldı. Daha sonra Kazakistan Devlet Üniversitesi'nde ve Kazakistan İlimler Akademisi'nin Edebiyat Enstitüsünde çalıştı (1946-1961). 1952 de "filoloji fenleri doktoru" ünvanını aldı. Kazakistan Yüksek Soveti'ne temsilci seçildi. Büyük bir yazar ve kıymetli bir ilim adamı olarak şöhreti yurtdışına taşıdı. Semipalat'da okurken akınların, destancaların, halk edebiyatı ve folklorunun aşığı idi. Halk edebiyatına duyduğu ilgi, onun ilmi çalışmalarına ve san'atına derinden tesir etmiştir. Daha küçük yaşlarında, aile çevresinde **Abay**'ın şiirlerini öğrenmiş, ezberlemiştir. Edebî hayatı, 1917 de yazdığı **Kenglik-Kebek** adlı piyesiyle başladı. Bu, Kazak dram edebiyatının ilk eseridir. Millî Kazak tiyatrosunun sahnesi ilk def'a bu piyesle açılmıştır. 1917-1918 yılları arasında devrinin ictimâi-siyasî nes'eleleri üzerinde muhtelif makaleler yazdı. Yirmiden fazla dram eseri vardır. Bazıları: **Kündaşlar** (1923), **Karakız** (1925), **Oktyabr Üçün** (1933), **Tüngi Sada** (1934), **Ayman-Çolpan** (1934), **Kene Han** (1934), **Kuraş** (1934), **Taş Tullak** (1935), **Almazarda** (1937), **Çegarada** (1938), **Abay** (1941), **Sınav Saatide** (1941), **Kara Kıpçak Koblandı** (1946). 1920-1930 yılları arasında Taşkent'te Kazak lehçesiyle neşriyat vardı. Bu neşriyat bir piyesini, bilhassa Çolpan mecmuası, **Avezof**'un birçok hikâyelerini, makalelerini yayınladı.

Avezof, gençlik yıllarında Kazak milliyetçilerinin yolunda yürüyordu. Daha sonraları rejime adepte olma mecburiyetinde kalmış, fakat milliyetçi fikirlerini zaman zaman açık-gizli bir şekilde ifade etmekten kaçmamıştır. Piyeslerinin mevzularını umumiyetle tarihten almıştır. Kazak hikâyeleri ve destanları hakkında kıymetli araştırmalar yapmış, Avrupalı ve rus yazarlardan bazı eserleri tercüme etmiştir. En mühim eseri, iki kısımdan ve bir-kaç ciltten ibâret olan **Abay** (1942-1947), meşhur şair **Abay kunanbayoğlu**'nın biyografisi görünümünde, destanî mahiyette bir romandır. Bu eser, Kazak millî hayatını bütün yönleriyle, realist bir tarzda anlatan, ansiklopedik malzemeye sahiptir. Bilhassa 1917-20 yıllarına kadar Kazakların ictimâi hayatını; göçebe aşiretlerin durumunu ve kavgalarını, slyasî hadiseleri, ekonomik problemleri, adet ve an'aneleri, millî ahlak ve terbiyeyi... birçok millî unsurları bu eserde bulmak mümkündür. Eserin **Abayın Yolu** adını taşıyan ikinci kısmı; birinci kısım kadar canlı, objektif ve san'at bakımından değerli sayılmamaktadır. yazar, bu eseriyle XIX ve XX. asr Kazakistanını anlatmak, tarihî romandan çağdaş hayata doğru gelmek istiyordu, eserlerini tamamlamamış. **Avezof** sözü geçen eser dolayısıyla mühim mükâfatlara lâyık görülmüştür. **Abay**, romanı başta rusça olmak üzere, Sovyetler Birliğindeki bütün halkların dillerine, bulgarca, fransızca, ingilizce, almanca...

gibi birçok dillere tercüme edildi.

Avezof, Hindistan seyahatinden sonra **Hindistan Oçerkeri** (1958)ni yazdı. **Revnak** (1962) romanı ölümünden sonra basıldı. **Gogo**'dan müfettiş'i, **Şekspir**'den **Otello**'yu ve daha başka eserleri Kazak lehçesine çevrilmiştir. İlmî eserleri arasında; **Er Cıdar Oylan** (1958), **Vakt Cene Edebiyyat** (1962) sayılabilir.

Sabit Mukanof (1900-) ilk tahsilini medresede almış, 17 yaşına kadar hizmetkârlık etmiş, sonraları Orenburgdaki Kızıl Muallimler Enstitüsü'nü bitirmiştir. Kazak gazete ve dergilerinin redaksiyon komitelerinde çalıştı. Yüksek mekteplerde muallimlik yaptı, Kazakistan İlimler Akademisine seçildi. Şiir, roman, hikâye yazmış, birçok ilmi araştırma hazırlamış, ders kitapları tertip etmiştir. 1917 yılında genç yaşlarında edebî hayata atıldı. 1923 de ilk eserini yayınladı. Kazak folkloru ve halk edebiyatını yakından tanıyordu. **Suluvsaç** (1928) adlı destanî manzumesi, halk hikâyelerine yeni bir gözle bakmanın tabii ve başarılı mahsulüydü. Şiirlerinde **Mayakovski**'ye yakın bir hava sezilir. **Azmişlar**, **Pehlivan Çolak**, **Hayat Mektebi**, **Sirderya**, **Buta Göz Temirtaş**, **Bayoğlu** adlı romanları vardır.

Abid Müsrepof (1902-) ve **Abidin Mustafa** (1902-) adlı yaşlı romancılar birbirlerine yakın mevzuları işlemişlerdir. İlimler Akademisine aza olan **A. Müsrepof**, **Maksim Gorki** tesirinde eserler yazdı. **Uyanmış Üike** adlı romanda, Karaganda madenlerinin işletilmesini, bununla alakalı hadiseleri ele aldı. **Kazakistanlı Asker**, adlı romanının mevzuu II. Dünya Harb'inden alınmıştır. **Kozi Körpeş Men Bayan Suluvs** (1931) adlı piyeste sınıf mücadelesini ön plana çıkardı. **Aken Sare Men Ağdoğlu** (1942), **Aman Keldi** (1936, B. Maylin ile birlikte) adlı biyografik-tarihî mevzulu piyesleri de vardır.

Abidin Mustafin'in köy ve kolhoz hayatını, çağdaş kazak cemiyetini anlatan eserleri vardır. **Yer Şayın** (hikâyeler, 1929), **Hayat Veya Ölüm** (1941) **Şigenek** (1945), **Milyoner** (1948), **Karaganda** (1963), **Borandan Song** (1959), **Küz Körgen** (1963) gibi romanları vardır. Önemli devlet hizmetlerinde bulunmuştur.

Kalmağan Abdülkadiro (1903-), muntazam bir eğitim görmeyen, kendi kendini yetiştiren bu şairin 1936 yılında bir şiir kitabı yayımlandı. Binbirgece hikâyelerini Kazak lehçesine tercüme etmiş, partinin prensiplerine uyarak, bilhassa işçilerin hayatını anlatan manzumeler yazmıştır.

Allasgar Tokmuhammedof (1903-), önceleri bir medresede okudu, sonra Taşkent ve Leningrat şehirlerinde rus mekteplerine girdi. Leningrat, Gazetecilik Enstitüsünü bitirdi (1924). **Şevçenko** ve **Heinrich Helne**'den tercümeleri vardır.

All Ormano (1907-), Alma-ata Pedagoji Enstitüsü Edebiyat Bölümü'nden mezun oldu. Rusça ve farsçadan tercüme yapmış, "sosyalist realizm" prensipleri dahilinde şiirler yazmıştır.

Tahir Carıkoğlu (1908-1965), Leningrat Edebiyat Fakültesini bitirdi. 1928 den itibaren şiirleri neşredildi. Sovyet Kazak cemiyetini, resmi ideoloji doğrultusunda terennüm etti. **Yıldızlar Şuası** (1932), **Kommunizm Tangide** (1933), **Neftistan** (1938), **Motor Kuyları** (1934) gibi eserleri ve birçok manumeleri vardır.

Abdullah Tacıbayev (1909-), şair ve dram yazarıdır. İlk tahsilini medresede yaptıktan sonra, Kazakistan Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirdi(1946). "Filoloji ilimleri doktoru"(1971) ünvanını kazandı. 1960 yılından sonra Kazakistan İlimler Akademisi'nin Edebiyat ve San'at Enstitüsü'nün Tiyatro ve Tasvirî San'at bölümünün müdürlüğünü yaptı. 1928 yılından sonra edebî hayatına atıldı. İlk şiir kitabı **Yenil Rılm**(1933)'de nazar edildi. Şiirlerinde Beş yıllık kalkınma planlarıyla, II. Dünya Harbiyle, çağdaş hayatta alakalı mevzuları işledi. **Kukratuv**(1934), **İkki Cahan**(1934), **Komsomol Sözleydi**(1934), **Portreler**(1934) gibi büyük manzume(poéma)leri, **Üpriliş**(1934), **Köç**(1935), **Çin Yürekden**(1942), **Araldar**(1958) gibi şiir kitapları, **Ak Keyin**(M.Avezof ile birlikte), **Çukurgöl, Cömert Gilemi, Meyra, Gulayber Gül,Kaya** gibi piyesleri vardır. ayrıca **Kazak Dramaturgyasının Toğılışı ve Şekillenışı**(1971) adlı bir monografik çalışması bulunmaktadır. 1939-1944 arasında Kazak Yazarlar Birliğinin başkanlığını yapmıştır.

Oıcas Süleymanof (d.18-5-1936) Günümüzün en tanınmış şairlerinden ve ilim adamıdır. Şiirlerini rusça yazmaktadır. 1967'de Sovyetlerin en önemli edebî mükâfata olan Lenin ödülüne layık görüldü. Kazakistan Üniversitesinin jeoloji fakültesi mezunudur (1959). Şiirlerindeki insanlık problemleri, sorumluluk duygusu, felsefi düşünceler dikkati çeker. Seneryolar yazmış, Aziya adlı rusca eserinde tarih boyunca ruslarla türk kavimleri arasındaki kültür alışverişi incelenmiştir. Bu eserinde ruslar üzerindeki Türk kültür tesirini göstermesi hoş karşılanmamış eseri toplatılarak yasaklanmıştır. Kazakistan yazarlar birliğinde görev almıştır. Sovyetler Birliği umumi parlamentosunda da (11. devre) milletvekili olarak bulunmuştur. Şiirleri Türk lehçelerine ve bazı Avrupa dillerine de çevrilerek kitap hâlinde neşredilmiştir. **Ülkü Tamer** (herhalde Fransızcadan) şiirlerini Türkçemize çevrilmiştir: **Fızıkçının Duası** (İstanbul, 1976 Cem Yayınevi). Kazak edebiyatından Anadolu türkçesine ne yazık ki, hiçbir şey nakledilmiş değildir. Sadece **O.Süleymanof'un Fızıkçının Duası** (Çeviren: **Ülkü Tamer**) ve **Tahavi Ahtanov'un Boran** adlı kitapları neşredilmiştir.

Son zamanlarda Türkistan'dan göç ederek türkiye'ye yerleşen Kazaklar arasında siyasi, edebî neşriyat göze çarpmaktadır. Bu kabil neşriyat arasında **Hazan Oraltay'ın Halife Altay'ın Esteliklerim** (Hatıralarım, ist. 1980) ve **Anayurttan Anadoluya** (Ankara,1981), **G.C.Kazakbalası'nın Göçten Sonra** (ist.1980) adlı eserlerini sayabiliriz.

Kazak Tiyatrosu : Kazaklar arasında halk temasının tarihi epeyce eskidir. Modern mânada tiyatro hayatı 1911-1912 yıllarında ortaya çıkmıştır. 1922 de Orenburg'da tiyatro muhiti teşekkül etti. 1926 da Kızılorda'da ilk Kazak profesyonel tiyatrosu kuruldu. Bu tiyatro 1928 yılında Alma-Ata'ya nakledildi. Şimdiki adı; " Muhtar Avezof Kazak Devlet Tiyatrosu"dur. 1932 de aktör, şarkıcı ve çalgıcı yetiştiren bir mektep, 1933 yılında ise musikili dram tiyatrosu te'sis edilmiştir. 1936 da musikili dram tiyatrosu yeniden ele alınarak opera ve bale tiyatrosu hâline getirildi.

M.Avezof'un **Yenilik ve Kebek, Koblandı, A.Müsrepof'un Akın Sare Aktoğtı, Kozi Körpeş Bayan Suluv** adlı eserleri, Kazak tiyatrosunun en meşhur piyeslerindedir.

İlk millî operalar; Y.Burusilovski'nin **Kız Cibek**(1934), **Ayman ve Colpan**(1934), **Calbir**(1935), **Ertargin**(1937)...dir. İlk millî bale; V.V.Velihanof'un **Kalmagan Mamır**(1938) adlı eseridir. Kazakların en meşhur opera eserleri arasında şunlar sayılabilir: A.Cubanof-**L.Hamidi'nin Cambul**(1944), M.Tulebayev'in **Bircan ve Sara**(1946), Y.Burusilovski'nin **Düderay**(1953), Y.Rahmetiyev'in **Gözel Kamer**(1963) ve **Alpamış**(1974), S.Muhammedcanof'un **Aysulu**(1964) ve **GaribeKız**(1971).

Bibliyografiya

KAZAK EDEBİYATI

Not :Bu maddenin yazılmasında Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın PTF'nin 2. cildindeki "**Kazak Edebiyatı**" bahsinden geniş ölçüde istifade edilmiş, halk edebiyatı ve modern edebiyat bahislerine ilaveler yapılmıştır.

- Azerbaycan Sovet Ansiklopediyası(Kazak Edebiyatı maddesi ve diğer (maddeler), Baku, 1-4. c. 1976-1980.
- K.Cumaliyev: 18-19. Asırdaki Kazak Edebiyatı, Almatı, 1967
- K.Cumaliyev: Kazak edebiyatı Tarihinin Mes'eleleri. Almaata, 1960
- Özbek Sovet Ansiklopediyası. 14 c. , Taşkent, 1971-1980.
- Halife Altay: Anayurttan Anadolu'ya Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1981.

KIRGIZ EDEBİYATI

- Abdülkadir İnan: Makaleler ve İncelemeler. Ankara, 1968
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyası, 1-4. c. lar (Kırgız Edebiyatı maddesi ve diğer maddeler), Baku, 1976-1980
- İstoriya Kırgıskoy Sovetskoy Literatur. Moskova, 1970.
- P.Mukimof-M.Şeripof: SSSR(SSCB) Halkları Edebiyatı(Derslik-Khrestomatiya)Taşkent, 1967
- Penah Halilof:SSR(SSCB)Halkları Edebiyatı Müntehabatı. Baku, 1956.
- Penah Halilof: SSR(SSCB)Halkları Edebiyatı. 2. c. , 2. bs. , Baku, 1977
- Philologiae Turcicae Fundamenta, 2. c. (Z.V.Togan "Kırgız Edebiyatı" maddesi),
- Özbek Sovet Ansiklopediyası. 14 c. , Taşkent, 1971-1980("Kırgız Edebiyatı" maddesi ve diğer maddeler).

KARAKALPAK EDEBİYATI

- Karakalpak Edebiyatı Cıyınıtđı. Moskova, 1930
- Karakalpak Sovet Edebiyatı Tarihinin Oçerkləri. Taşkent-Semerkant, 1968.
- P, Mukimof-M.Şeripof: SSSR(SSCB) Halkları Edebiyatı (Derslik-Khrestomatiya), Taşkent, 1967.
- Özbek Sovet Ansiklopediyası. 14 c. , Taşkent, 1971-1980 ("Karakalpak Edebiyatı" maddesi ve başka maddeler).
- Azerbaycan Sovet Ansiklopediyası. 1-4 c., Baku, 1976-1980 ("Karakalpak Edebiyatı" maddesi ve başka maddeler).

TÜRKİSTAN TÜRK EDEBİYATINDA MODERN HİKAYE VE ROMANIN DOĞUŞU

Timur KOCAOĞLU*

1. Giriş

Orta Asya'nın tarihi ve coğrafi adı Türkistan'dır Bugün Türkistan'ın batısı Sovyetler Birliği, doğusu ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunmaktadır¹. Batı Türkistan beş cumhuriyete bölünmüştür: Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri. Ayrıca, Özbekistan'ın içinde de Karakalpakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bulunmaktadır². Doğu Türkistan ise, Sinkiang-Uygur Muhtar Vilayeti olarak adlandırılmaktadır³. Batı Türkistan'da bugün kullanılan ve Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kırım, Tatar, Türkmen, Özbek ve Uygur adlarını taşıyan yedi Türk lehçesinin her birinin kendisine mahsus edebiyatı mevcuttur. Doğu Türkistan'da yine başta Uygur ve Kazak olmak üzere Özbek, Kırgız ve Tatar Türk edebî lehçelerine dayalı Türk edebiyatları bulunmaktadır. Batı Türkistan'daki Türkler birbirinden oldukça farklı Rus (Kiril) alfabeleriyle, Doğu Türkistan'daki Türkler ise Arap alfabesiyle yazmaktalar⁴. Türkistan'ın hem batısı hem de doğusunda yaşayan yerli halkan taciklerin ana dili Farsça olduğu halde, onlar Türkistan'da büyük çoğunluğu teşkil eden Türk boyları ile hemen hemen aynı edebî mirası paylaşmaktalar. Çünkü, Türkistan'da edebiyat, tarih boyunca daima iki dilde, Türk ve Fars dillerinde birbirini etkileyerek yanyana gelişmiştir.

*Yrd.Doç.Dr. Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

1-Türkistan'ın umumî tarihi, batısının Ruslar ve doğusunun ise Çinler tarafından ele geçirilmesi, 19.uncu yüzyıldaki önemli tarihî ve siyasî olaylar hakkında etraflı bilgi almak için şu eserlere başvurmak gerekir:Zeki Velidi Toğan, *Bugünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947 (2. baskı, 1980); Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975; İsa Yusuf Alptekin, *Doğu türkistan Dâvası*, İstanbul, 1973 (2. baskı, 1975)

2- Sovyetler Birliği'nde 1979'da yapılan nüfus sayımına göre Türkistan Türklerinin sayısı şöyleydi: Özbekler (12,456,000), Kazaklar (6,556,000), Türkmenler (2,028,000), Kırgızlar (1,906,000), Karakalpaklar (303,000), Uygurlar (211,000); bak. Naselenie SSR. Po Dannim Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1979 Goda, Moskova, 1980.

3- Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1982'de yapılan nüfus sayımına göre Türkistan Türkleri nin sayısı şöyleydi: Uygurlar (5,957,112), Kazaklar (907,582), Kırgızlar (113,999), Özbekler (12,453); bak. Minzu Yanju (Pekin), No:6 (20 Kasım 1984), s. 70-77.

4- Batı Türkistan'daki Türkler 1927 yılına kadar arap alfabesini, 1927 ile 1940 arasında Latin alfabesini kullandılar, 1940'tan beri Rus alfabesini kullanıyorlar. Doğu Türkistan'daki Türkler 1953-1956 arasında Rus alfabesini, Çin ile Sovyetler arasındaki münasebetler bozulduktan sonra, 1956'dan sonra Latin alfabesini kullandılar ve 1981'den itibaren ise, tekrar Arap alfabesini kullanmaya başladılar. doğu Türkistan'daki alfabe değişikliklerinin tarihleri hakkında sayın Öğretim Görevlisi İkil Kurban'dan bilgi aldım.

Türkistan'daki Türk boylarınınher birinin kendi lehçe ve ağız özelliklerine dayalı zengin bir halk edebiyatı olduğu gibi, hepsinin ortak bir edebî miras olarak birlikte paylaştığı Türk yazılı edebiyatını şu devirlere ayırabiliriz.:

I. İslâmiyet öncesi Türk Edebiyatı (8.-11. yüzyıllar):

- Göktürk Abideleri (8. yüzyıl),
- Eski Uygur Türk Eserleri (8.-11. yüzyıllar).

2.İslâmî Devir Türkistan Türk Edebiyatı (11.-19. yüzyıllar):

- Karahanlı Türk Edebiyatı (11.-13. yüzyıllar),
- Hârezm Türk Edebiyatı (14. yüzyıl),
- Çağatay Türk Edebiyatı (15.-19. yüzyıllar)⁵.

3.Batı Anlayışında Yeni Türkistan Türk Edebiyatı (19. yüzyılın ikirci yarısından günümüze kadar):

- Kazak Edebiyatı (19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren),
- Özbek Edebiyatı(1900'lerden itibaren),
- Türkmen Edebiyatı (1920'lerden itibaren),
- Uygur Edebiyatı (1920'lerden itibaren),
- Kırgız Edebiyatı (1924'ten itibaren),
- Karakalpak Edebiyatı (1924'ten itibaren).

Türkistan'da yaşayan Türk boylarının ortak yazılı edebiyatını yukarıdaki gibi üç ana devire ayırma, ilk defa Fuad Köprülü'nün yaptığı Türk edebiyatı tarihinin üçlü tasnifine dayanır⁶. Bugün gerek Sovyetler Birliği'nde, gerekse Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayımlanmış Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen ve Uygur "edebiyat tarih"lerinde ise birbirinden oldukça farklı, hattâ bâzan birbirininkine ters düşen tasnifler yapılmaktadır: Türkistan Türklerinin içinde buldukları ülkelerin siyasî ve ideolojik şartlarından kaynaklanan bu gibi değişik "edebiyat tarihi tasnifleri" ve bu tasniflerin 1920'lerden bugüne kadar geçirmiş oldukları değişiklikler ayrı bir yazıda karşılaştırılmalı olarak ele alınacaktır.

Umumî Türk edebiyatının bir parçası olan Türkistan Türk edebiyatı çok zengin bir şiir ve onun yanında mensur eserler mirasına sahip ise de, Batı anlayışındaki modern şiir, hikâye, roman ve piyes edebî türlerinin ortaya çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başına rastlar. Konumuz olan modern hikâye ve roman da Türkistan'a Batı Avrupa'dan geldi.

5- "Osmanlıca" terimi gibi, "Çağatayca" ve "Çağatay edebiyatı" terimleri de Türkologlar tarafından çokça kullanılmasına karşılık, hem yanlış hem de eksiktir. Çünkü, Emir timur ve oğulları tarafından geliştirilen ve 20. nci yüzyıl başına kadar Türkistan'da devam eden türk edebiyatının ne Cengiz Han İmparatorluğu ne de ondan sonraki Çağatay devleti ile bir ilgisi vardır. Bu dönem için daha iyi bir terim bulununcaya kadar, bu yazıda da "Çağatay Türk Edebiyatı" terimi kullanılmıştır. Çağatay Türk edebiyatının kapladığı devir konusunda Fuad Köprülü, János Eckmann ve bu yazıdaki tasnif arasındaki farklar vardır. Fuad Köprülü "Çağatay Edebiyatı", "İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, s. 270; János Eckmann, Chagatay Manual, Bloomington, 1966, s. 7; János Eckmann, "Die tschaghataische Literature, "Philologiae Turcicae Fundamenta, II, Wiesbaden, 1965, s. 304).

6- Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1926-1928 (3. baskı, 1981, s. 5

Ancak, modern hikâye ve roman edebî türlerinin Türkistan'a gelişi, Ruslar ve Rus edebiyatı aracılığıyla değil, Osmanlı, Azeri ve Tatar Türk edebiyatları aracılığıyla sağlanmıştır⁷. 18 ve 19. yüzyıl Batı Avrupa yazarlarından Daniel Defoe (1660-1731), Jonathan Swift (1667-1745), Antoine François Prévost d'Exiles (1697-1763), Vicomte François René de Chateaubriand (1768-1848), Victor Marie Hugo (1802-1895), Alexandre Dumas père (1802-1870), Alexandre Dumas fils (1824-1895), Emile Zola (1840-1902), Guy de Maupassant (1850-1893) ve başkalarının hikâye ve romanlarının 1860 ile 1880 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun başşehri İstanbul'da Türkçeye çevirilerek basıldığını biliyoruz⁸. O yıllarda İstanbul'daki yayınlar, Bahçesaray, Baku, Kazan ve Taşkent'e ulaşabiliyor ve oradaki Türkler ünlü Fransız ve İngiliz yazarlarının hikâye ve romanlarını onların Türkiye Türkçesine yapılmış olan çevirilerden okuyabiliyorlardı⁹. Batı Avrupa'da doğarak gelişen modern hikâye ve romanın İstanbul ve Kazan üzerinden İran, Arap ülkeleri, Hindistan ve Türkistan'a kadar uzanışının tarihini araştırmak ilgi çekici bir incelemedir.

Fransız ve İngiliz yazarlarının Türkiye Türkçesine çevrilmiş hikâye ve romanları dışında Ahmet Midhat (1844-1912), Namık Kemal (1840-1888), Halit Ziya (1866-1945) gibi Osmanlı Türk yazarları ve Musa Akyüz (1865-1923), Zahir Bigi (1870-1902), Ayaz İshakî (1878-1954) gibi Kazan Tatar yazarlarının hikâye ve romanları da Türkistan aydınları tarafından okunmaktaydı. Mesalâ, Özbek Türk edebiyatında roman ve özellikle "tarihi roman" türünün ilk büyük ustası olan Abdullah Kadiri (1894-1940) kendi hatıralarında Tatar Türk yazarlarının hikâye ve romanlarından etkilendiğini açıkça belirtmiştir:

"Tatarlar tarafından basılmış hikâye ve romanlara özenerek, ben de 'Cüvanbâz' adlı bir hikâye yazdım ve bir nâşir bulamadığım için bu hikâyeyi kendim 1915'te yayımladım."¹⁰

Kazak ve Tatar Türkleri arasındaki edebî münasebetler konusunda ilgi çekici bir eser yazmış olan genç Kazak eleştircilerinden Bürkit İskak (ov), Kazak Türk edebiyatında hikâye ve romanın gelişmesini tamamen Tatar Türk edebiyatının Kazak Türk aydınları üzerindeki etkisine bağlamaktadır:

"Böylece, yirminci yüzyıl başındaki Tatar edebiyatı kendisine komşu olan Türk edebiyatlarını sadece mevzu (tema), fikir ve muhteva bakımından zenginleştirmiş değil, aynı zamanda hikâye ve roman (proza) ile piyes (drama) gibi yeni janrların da ortaya çıkmasında o (Türk) edebiyatlarını etkilemiştir."¹¹

7- Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, Lahey (The Hague), 1964, s. 208.

8- Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 1956, s.262; Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, cilt 2, İstanbul, 1965, s. 11-13; Kenan Akyüz, "La Littérature moderne de Turquie", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 11, s. 494.

9- Sadriiddin Aynî, "Buğara İnkılabı Tarihi Üçün Materialler", *Eserler*, Cilt 1, Taşkent, 1963, s. 183-184.

10- Ahmed Aliyev, "20. Yıllar Özbek Sovet Prozası Haqıda", *Özbek Sovet Edebiyatı Meseleleri*, Cilt 1, Taşkent, 1959, s. 32.

11- Bürkit İskakov, *Kazak-Tatar Edebi Bayanısı*, Alma Ata, 1976, s. 82.

2. İlk Eserler: 1910-1920

Türkistan Türk Edebiyatında hikâye ve roman edebî türlerinin ilk örnekleri 1917 Rus Bolşevik İhtilâlinde çok daha önce yazıldı ve basıldı. Bu hususu burada önemle belirtmenin asıl sebebi, Sovyetler Birliği'nde basılmış eserlerin çoğunda, Kazak, Özbek ve diğer Türk Edebiyatlarının modern hikâye ve roman gibi edebî türlere ancak Sovyet devrinde (1917 sonrası) kavuşmuş olduklarının ileri sürülmesidir.

Türkistan Türk edebiyatının ilk hikâyesicisi Kazak Türklerinden İbray Altınarın (1841-1899)¹² sayılsa da onun Kazak Türk halk hikâyelerine dayanarak yazdığı "Bay men Jarlı Balası" (Zengin ile Yoksulun Oğlu), "Kiyiz Üy men Ağaç Üy" (Çadır ile Ağaç Ev), "Kıpşak Seyitkul" (Kıpşak Seyitkul), "Nadandık" (Cahillik) ve "Lukpan Hakim" (Lokman Hekim) gibi hikâyeleri modern hikâye anlayışına pek uymazlar¹³.

A.A. Jandıba-y(ev) adlı bir Kazak Türk yazarı tarafından yazılmış olan Jas Ömirin yâki Jastıktağı Ökiniş (Gençliğin ve Gençlikteki Pişmanlık) adlı ve yazarı tarafından "roman" diye nitelenen bir eserin 1907 yılında Kazan'da basılmış olduğu bazı kaynaklarda belirtilmiş se de, on sayfalık bu hikâye veya "roman"ın metni yeniden yayımlanmadığı ve konusu hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiş için, biz de burada sadece Jandıba-y(ev)'in 1907 yılında bir hikâyesinin yayımlanmış olduğunu belirtmekle yetineceğiz¹⁴.

Modern hikâye ve romanın Kazak Türk Edebiyatında yaygınlaşmasını sağlayan eser, Kazak Cedid (Yenilikçi) aydınlarından Mir Jakıb Duvlatulı¹⁵ (1885-1938?)'nin 1910 yılında Kazan'da basılan Bahtsız Jemal (Talihsiz Cemal) adlı romandır¹⁶ Mir Jakıb Duvlatulı 92 sayfalık bu eserinin kapağına "Kazak tilinde roman" ibâresini yazmıştır.

Bahtsız Jemal romanının yayımlanmasından sonra, 1911 yılından itibaren arka arkaya başka hikâye ve romanların da Kazak Türk edebiyatında görünmeye başlaması, bu eserin öteki Kazak Türk yazarları ve okuyucuları üzerindeki müsbet etkisine bağlanabilir. 1911 ve 1918 yılları arasında Kazak Türk lehçesinde beş roman ile yedi uzun hikâye yayımlanmıştır: Tayır Jomarba-y(ev) (1884-1937)'in Kız Körelik (Kız Görme) adlı romanı 1912'de¹⁷, Akıram Galim (ov)

12- "İbray" kelimesi İbrahim adının Kazak Türkçesindeki kısaltılmış şeklidir.

13- I.Altınarın, *Mektubat*, Kazan, 1899; I.Altınarın, *Tandamalı Şiğirmeler*, Alma Ata, 1943 (nyın eserin 1949 ve 1955 baskıları da var). Yine Kazak yazarlarından Arip Tañırbergenov (1856-1924)'un Ziyada-Shamurat (1890) ile Muhamedjan Seralin (1872-1929)'in Gülhasima (1903) adlı manzum hikâyeleri varsa da, onlar da nesirle yazılmış modern hikâye anlayışının dışında kalırlar. Bu son üç eser şu kaynakta zikredilmiştir: *Kazak Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2, Kitap 1, Alma Ata, s.146-150.

14- B.Kenjebayev, *Kazak Halkının XX Ğasır Basındağı Jazutları*, Alma Ata, 1958, s.34.

15- "Mir Jakıb Duvlatulı" adı Emir Yakub Devletoğlu'nun Kazak Türkçesindeki Söylenişidir. Nitekim, 1910'da basılmış eserlerinde bu yazar adını "Mir Yakub" diye yazmıştı, ancak sonraki kaynaklar onun adını Kazak Türk lehçesine uydurarak "Mir Jakıb Duvlatulı" veya "Duvlatov" diye yazmaktadır.

16- Mir Yakub Dulatof. *Bahtsız Jemal*, Kazan, 1910,94 sayfa. Bu eserin bir nüshası Türkiye Araştırma Enstitüsü kütüphanesinde bulunuyor.

17- *Kazak Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2, Kitap 2, Alma Ata, 1965, s.35.

(1891-1913)'ün "Beysara Kız" (Zavallı Kız) uzun hikâyesi 1912'de¹⁸, B. Erjan (ov)'ün "Okuğa Muhabbat" (Okumaya Muhabbet) hikâyesi 1912'de¹⁹, Spandiyar Köbey(ev) (1878-1956)'ın Kalın Mal (Başlık Parası) romanı 1913'te²⁰, Muhamedsalim Kaşım(ov) (1884-1935)'ün Mufli Mariyem (Üzüntülü Meryem) romanı 1914'te²¹, Sultanmahmut Torayğır(ov) (1893-1920)'ün Kamar Sulu (Güzel Kamer) ve Kim Jazıktı (Kim Suçlu?) adlı romanları 1914 ve 1915'te²², Beyimbet Mayılın (1894-1939)'ın hikâyelerinden "Şuşanın Belgisi" (Şuşa'nın Karakteri) 1914'te, "Boğın İs" (Olmuş İş) 1915'te, "Kandı Kek" (Kanlı İntikam) 1916'da, "Seksen Som" (Seksen Lira) 1918'de²³, ve Seken Seyfullin (1894-1938)'in "Jubatı" (Rahatlık) adlı hikâyesi de 1917'de yayımlandı²⁴.

Türkistan'ın kuzeyindeki geniş bozkırlarda yaşayan Kazak Türkleri arasında millet adı olarak "Kazak" ve konuştukları dil için de "Kazakşa" (Kazakça) veya "Kazak tili" (Kazak dili) terimleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen, Türkistan'ın güneyindeki şehirler, kasabalar ve köylerde yaşayan yerleşik Türkler milliyetlerini ifâdede Türklükleri yanısıra mensup oldukları din ve yaşadıkları ülke veya şehrin adını vermekteydiler: "Men Müslümanmen" (Ben Müslümanım), "Men Türkistanlımen" (Ben Türkistanlıyım), "Men Türkmen" (Ben Türküm), "Men Buharalımen" (Ben Buharalıyım), "Men Taşkentlımen" (Ben Taşkentliyim), "Men Kaşgarlımen" (Ben Kaşgarlıyım) gibi. Yine bu yerleşik Türkler ve onların aydınları hem konuştukları hem de yazdıkları dil için ise, kesinlikle "Türki" (Türkçe) veya "Türk tili" (Türk dili) terimlerini kullanıyorlardı. Ancak, 1925 yılından sonra, Sovyet hükûmetinin baskısıyla Türkistan'ın yerleşik halkı "Özbek" adını millet adı olarak ve "Özbekçe" ile "Özbek tili" terimlerini de dillerinin adı olarak kabul ettiler. Doğu Türkistan'daki yerleşik Türkler de daha önce kendilerinin milliyetini "Türki" veya "Kaşgari" diye belirtmelerine rağmen, 1920'lerin sonuna doğru artık "Uygur milleti" ve "Uygur dili" terimlerini benimsemeye başladılar²⁵. Bu hususu burada belirtmekle birlikte, bu yazıda 1910 ile 1920 yılları arasında Türkistan'ın güneyindeki yerleşik Türk aydınları tarafından yayımlanmış hikâye ve romanları yine de "Özbek Türk edebiyatı" içinde inceleyeceğiz.

Bugüne kadar yayımlanmış Özbek edebiyat tarihlerinde, 1910 ile 1920 yılları arasındaki hikâye ve romanlar hakkında çok az bilgi verilmektedir. Özbek Cedid (Yenilikçi) aydınları tarafından 1905 ile 1920 yılları arasında çıkarılmış çok sayıdaki gazete ve dergiler taranırca,

18- Bu Hikâye Aykap dergisinin 1912'de çıkan 11.inci sayısında basıldı. Kazak Edebiyatının Tarihi, Cilt 2, Kitap 2, s.36.

19- Bürkit İskakov, Kazak-tatar Edebi Baylanısı, s. 82.

20- Spandiyar Köbeyev, Kalın Mal, Kazan, 1914, 83 sayfa.

21- Bürkit İskakov, Kazak- Tatar Edebi Baylanısı, s.82.

22- Kazak Edebiyatının Tarihi, Cilt 2, Kitap 2, s.402-408, 515-516.

23- Kazak Edebiyatının Tarihi, Cilt 3, Kitap 1, Alma Ata, 1967, s.334-354.

24- Kazak Edebiyatının Tarihi, Cilt 3, Kitap 1, s. 314.

25- Türkistan'ın batısı ve doğusunda milliyet kavramının ortaya çıkması, gelişmesi, Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti dönemlerinde geçirdiği değişiklikler üzerinde ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Şimdilik, şu çalışmalara bakılabilir: Timur Kocaoğlu, "The Existence of a Bukharan Nationality in the Recent Past", The Nationality Question in Soviet Central Asia, ed. by Edward Allworth, New York, 1973, s.151-158; Edward Allworth, "The Search for Group Identity in Turkistan, March 1917-September 1922," Canadian-American Slavic Studies, Vol. 17, No. 4, 1983, s. 487-502.

muhakkak ki bu yıllarda basılmış hikâye ve romanlar hakkında daha fazla bilgi edinilir²⁶. Biz şimdilik, Özbek Türk yazarları tarafından 1920 yılından önce, ancak iki roman ve iki hikâyenin yayımlanmış olduğunu biliyoruz. Mirmuhsin Şermuhammed(ov) (1895-1929)'ün *Beferzend Açıldibay* (Çocuksuz Açıldibay) romanı 1914'te²⁷, Abdülhamit Süleyman Çolpan (1893-1937)'in "Dohtor Muhammedyar" (Doktor Muhammedyar) hikâyesi 1914'te²⁸, Hamza Hakimzade Niyazi (1889-1929)'nin romanı *Yefi Saâdet: Millî Roman* (Yeni Saâdet: Milli Roman) 1915'te²⁹, ve Abdullah Kadiri (1894-1940)'nin hikâyesi "Cüvanbaz" (Oğlan) ise, 1915'te basıldı³⁰.

Böylece, Türkistanlı Türk yazarları modern hikâye ve romanın ilk denemelerini 1910 ile 1920 yılları arasında vermiş oluyorlar. Bu ilk denemeler hem sayıca az, hem de yalnız kazak ve Özbek Türk lehçelerinde olmalarına rağmen, modern şiir ve piyes gibi Batı Avrupa edebiyatının hikâye ve roman edebî türlerinin de Türkistan Türkleri arasında tanıtılması ve sevdirilmesinde şüphesiz bu ilk yerli eserlerin rolü çok büyüktür. İşte, bu ilk eserlerin halk ve aydınlar üzerindeki müsbet etkisi ve başarısı dolayısıyla, 1920 yılından itibaren Türkistan'da Kazak, Özbek ve daha sonra Türkmen, Kırgız, Uygur ve Karakalpak Türk lehçelerinde hikâye ve romanlar arka arkaya yazılmaya ve basılmaya başladı.

3. İLİK ESERLERİN ÖZELLİKLERİ:

Türkistan Türk edebiyatı gerek Leylâ ile Mecnun, Ferhad ile Şirin ve Tahir ile Zühre gibi aşk mesnevîleri, gerekse Manas, Koblandı Batır, Köroğlu, Alpamış gibi kahramanlık destanları ile çok zengindir. Asırlardan beri bir kuşaktan bir sonrakine hem sözlü hem de yazılı olarak aktarılan bu İslamî Türk-Fars-Arap ortak edebiyatının mesnevî, destan, kıssa, masal, hikâye gibi türlerine alışkın Türkistanlı okuyuculara, o güne kadar alışmış oldukları edebî türlerden oldukça farklı Batı Avrupa edebiyatının modern hikâye ve romanını sevdirebilmek için, Türkistanlı Türk yazarları çok ustaca bir tekniği kendilerinin ilk hikâye ve roman denemelerinde kullanmışlardır. Bu bakımdan, Türkistan'da 1910 yılları arasında yayımlanmış hikâye ve romanların birbirine benzer yön ve özellikleri oldukça fazladır. Hemen hemen hepsi, genç bir kız ile bir delikanlı arasındaki aşkı anlatmaya başlar. Bu konu, elbette geleneksel Türkistan Türk edebiyatına alışkın bir okuyucuyu yadırgatmamak, tersine onun alışkın olduğu bir temadan hareket ederek, onun ilgisini çekmek için hazırlanmış bir tuzaktan başka bir şey değildi. Çünkü, bir aşk hikâyesiyle başlamalarına rağmen, Kazak ve Özbek Türk lehçelerindeki bu ilk hikâye ve romanlar, birer aşk hikâyesini anlatmak için yazılmamışlar. Bu aşk hikâyesinin arkasında Türkistan cemiyetinin içindeki büyük bir

26- Ziya Said, *Özbek Vaktli Matbuatı Tarihige Materialler: 1870-1917*, Taşkent ve Semerkand, 1927 (2. baskı: Ziya Said, *Tanlangan Eserler*, Taşkent, 1974, s.13-116); Alexandre Bennigsen, *Chantal Lemerrier-Quellejay, La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris, 1964.

27- Bu roman şu gazetede tefrika edildi: Türkistan Vilayetinin gazetesi, No. 75-79, 1914; E. Karimov, *Razvitie Realizma ve Uzbekskoy Literature*, Taşkent, 1955, s.55-74.

28- Abdülhamid Süleyman, "Dohtor Muhammedyar", hayali hikâye, *Sedâ-i Türkistan*, No.24, 4 Temmuz 1914; E. Karimov, *Razvitie Realizma v Uzbekskoy Literature*, s.50.

29- Hamza Hakimzade Niyazi, *Yefi Saâdet: Millî Roman*, Hokand, 5 Mart 1915.

30- Ahmed Aliyev, a.g.e., s.31-32.

sosyal yara bu ilk hikaye ve romanların ana temasını teşkil eder. Bu sosyal yara ise, cehalet ve bu cehalet doyasıyla ortaya çıkan felâkettir. 1910 ile 1920 yılları arasında yayımlanmış hikâye ve romanlardaki kız ve delikanlı kahramanlardan ya biri veya her ikisi âileleri tarafından okutulmamıştır. Bu genç kahramanların sonu ya Mir Jakıb Duvlatalı'nın *Bahtsiz Jamal* ve Spandiyar Köbey(ev) Kalın Mal romanlarında olduğu gibi, bir felâket ve facia ile noktalanır veya Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın "Dohtor Muhammedyar" hikâyesi ile Hamza Hakimzade Niyazî'nin *Yefî Saâdet*: Millî Roman adlı romanında olduğu gibi, kahramanların okuma-yazma ve bilgi sahibi olmanın önemini kavramalarıyla hikâye veya roman mutlu bir şekilde sona erer.

Meselâ, Çolpan'ın "Dohtor Muhammedyar" hikâyesinin kahramanı olan Muhammedyar, babası başkaları tarafından öldürülmüş yetim bir çocuktur. Bir gün Muhammedyar babasının katilleri ile karşılaşır ve ilk önce onları öldürmek ister. Ancak o, babasını öldürmüş olan kimselerin cehalet ve bilgisizliğin kurbanı olan zavallı kimseler olduklarını anlar ve babasının şu sözlerini hatırlar.

"Cehâlet bilen alışmaknıfı kuralını ése, atası aytub kêtgen édi. Ya'ni cehâletge karşı top, miltik, topnaça, hancer, ok, daru: yalğız okuv, okuv, okuv édi." 31.

"Cehâlet ile güreşmenin silahını ise, babası söylemişti. Yâni, cehalete karşı top, tüfek, tabanca, hançer, kurşun, barut: sadece okuma, okuma, okuma idi."

Merhum babasının eskiden söylemiş olduğu bu öğüde uyararak, Muhammedyar tıp fakültesini bitirip doktor olur ve Türkistan cemiyetine yararlı bir insan haline gelir.

1920'den önce Türkistanlı Türk yazarların yazdıkları ilk hikâye ve romanlar gerçekçi (realist) ve yer yer öğüt verici (didaktik) niteliktedirler. Bunun en önemli sebebi, bu ilk hikâye ve romanların Türkistanlı Cedit (Yenilikçi) Türk aydınları tarafından yazılmış olmasıdır. Arapça asıllı bir kelime olan "cedid" çeşitli Türk lehçelerinde "yeni", "zamanevî" ve "modern" anlamlarında kullanılmıştır. 19.uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'da görülmeye başlanan, Türk aydınlarının kendi cemiyet ve halkını kültür sahasında yenileştirme çaba ve faaliyetlerine "Ceditçilik" (Yenilikçilik) ve bu işi yapanlara da "Cedit" adı verilmiştir. İlk önceleri sadece Rus Çarlığı'nın esareti altındaki Türk boylarını kültür ve özellikle maarif sahasında yenileştirme hareketi olarak başlayan "cedidçilik", 1900'lerden sonra Türk aydınları arasındaki "milliyetçilik" hareketi ve ülküsüne dönüşmüştür 32.

İşte, Türkistan Türk edebiyatındaki ilk hikâye ve roman örneklerini 1910 ile 1920 yılları arasında vermiş olan Mir Jakıb Duvlatalı, Tayır Comartbay-(ev), Akıram Ğalim(ov), b.Erjan(ov), Spandiyar Köbey(ev), Muhammedsalim Kaşım(ov), Sultanmahmut Torayğır(ov), Beyimbet

31- E. Karimov, a.g.e., s.50.

32- Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'daki yenilikçilik hareketleriyle ilgili bilgiler çeşitli eserlerde dağınık olarak bulunuyor. Bunların en önemlilere şunlardır: Abdullah Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Ankara, 1966; Müstecib Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları, İstanbul, 1980; Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976; Zeki Velidi Toğan, Bugünkü Türklük (Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942-1947 (2.Baskı, 1980); Tahir Çağatay, Türkistan'da Türklük ve Halkçılık, Ankara, I. Cilt: 1956, 2. Cilt: 1957.

Maylin, Seken Seyfullin gibi Kazak Türk yazarları ve Mirmuhsin Şermuhammed(ov), Abdülhamid Süleyman Çolpan, Hamza Hakimzade Niyazî Abdullah Kadiri gibi Özbek Türk yazarları da bu "Ceditçilik" (Yenilikçilik) hareket ve ülküsüne bağlı aydınlardandı. Bu yazarlar, Batı Avrupa edebiyatının hikâye ve roman türlerini Türkistan edebiyatına kazandırırken, aynı zamanda da bu edebî türlerden yararlanarak, kendî içinde buldukları cemiyet aydınlatacak düşünce ve yolları da okuyucularına iletmeye çalıştılar.

Türkistanlı Türk yazarları, modern şiir ve piyesin Türkistan Türk edebiyatındaki ilk örnekleri gibi 33, hikâye ve roman denekelerinde de okuyucularını şu iki tehlikeye karşı devamlı olarak uyarmaya çalıştılar: Bu tehlikelerden biri, Türkistanlıların kendi bilgisizlikleri ise, ikincisi Rus Çarlığı'nın esareti altında bulunmalarıdır. 1910 ile 1920 yılları arasında Türkistanlı yazarlar tarafından yazılmış ilk hikâye ve romanların okuyucularına iletmek istedikleri ana düşünce çok açıktı: Her iki tehlikeden kurtulmak için Türkistanlıların hem kendilerini, hem de oğul ve kızlarını okutmaları gerekir! Zâten, hikâye ve roman aracılığıyla halka iletilmeye çalışılan bu mesaj, o sıralarda Türkistan'ın türlü yörelerinde Cedit aydınları tarafından açılmış olan ve Batı Avrupa'nın modern metodlarıyla öğretim yapan "Cedit Mektepleri"ne sıkı sıkıya bağlıydı 34.

Türkistan'da 1910 ile 1920 yılları arasında yazılmış hikâye ve romanın ilk örneklerinde okuyucuya öğüt verici (didaktik) basmakalıp ifadelere yer yer rastlanmasına karşılık, bu ilk eserler yazarlarının orijinal ve şahsî üsluplarını da taşırlar. Duvlatalı, Köbey(ev), Çolpan, Niyazî, Kadiri gibi üstün yetenekli yazarlar, bu ilk denemelerinde bile, kendilerine hâs şahsî ve sanatkârâne bir üslup arayışı içinde görünürler. Nitekim, bu yazarlar 1920 yılından sonra yayımladıkları hikâye ve romanlarında gerek üsluplarını ve gerekse hikâye ve roman tekniklerini geliştirmişlerdir. Türkistan Türk edebiyatında ilk örneklerini ancak 1910 ile 1920 yılları arasında gördüğümüz modern hikâye ve romanın 1920 yılından sonraki mâcerası başka bir yazının konusudur 35.

33- Türkistan Türk edebiyatında modern şiir ve tiyatro türlerinin doğuşu ve gelişmesi ayrı bir yazıda ele alınacaktır.

34-Timur Kocaoğlu "Türkistan'da Cedit Okulları", Hür Türkistan İçin, Sayı:6, 15 Mayıs 1976, s. 3-4.

35- Sovyetler Birliği'nde basılmış Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak, Türkmen ve Uygur Edebiyatı tarihine ait eserlerde, siyasî sebepler yüzünden 1910 ile 1930 yılları arasındaki dönem ve özellikle Cedit(Yenilikçi) yazarlar hakkında çok az bilgi veriliyor. Sovyet kaynaklarında bu eksikliği doldurmak için batıda yayımlanmış aşağıdaki çalışmalara baş vurmak gerekir: Edward Allworth, Uzbek Literary Politics, Lahey(The Hague), 1964; Johannes Benzling, "Die usbekische und neu-uygurische Literature," Philologiae Turcicae Fundamenta, Cilt 2, Wiesbaden, 1965; aynı yazar, "Die türkmenische Literature," a.g.e.; Thomas G. Winner, The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia, Durham, N.C., 1958; Timur Kocaoğlu, "Duvlatalı, Mir Jaqıb", Encyclopedia of World Literature in the 20th Century, Vol. I, New York, 1981, s.607.

ÖZBEKLER VE ÖZBEK EDEBİYATI

Dr.Timur KOCAOĞLU

Ö Z B E K L E R

Diğer Türk Boyları gibi Özbek Türkleri'nin de tarihi Göktürk devleti çağına kadar çıkar. Bugün Özbek adıyla tanınan Türkler, sadece XV. a. sonu ile XVI. a. başlarında Türkistan'ın güney bölgelerine (Şimdiki Özbekistan, Tacikistan, Afganistan'ın kuzey kısımları) akın ederek gelip yerleşen, Şeybanî Han'ın Kıpçak Özbeklerinden ibaret değildir. XVI. a. daki Özbekler Kıpçak Türkleri'ne mensupturlar ve adlarını Altınordu hanlarından Özbek Han'dan (1313-1341) almışlardır. Timur (1336-1405) Toktamış Han'ı yenerek Altınordu Devleti'ni zayıflatınca eskiden Altınordu'ya bağlı olarak yaşayan Kıpçak Türkleri'nden Özbekler Ebulhayr Han (1428-1468) idaresinde bir birlik kurdular ve Türkistan'ın güneyindeki Timurîular Devleti'ne devamlı zarar vermeye başladılar. Bu siyasî birlikten bir kısım boylar daha sonra ayrılarak Kazak adını aldı. Şeybanî Han (1451-1510) idaresindeki Özbekler güneye Mâveraünnehir'e inerek Timuruların elindeki büyük şehirleri (Buhara, Semerkant, Herat vb.) aldılar. Böylelikle Babür Şah'ın Türkistan'ı terk ederek Hindistan'a gitmesine ve orada ayrı bir Türk devleti kurmasına sebep oldular. Eski Timur Devleti topraklarında Şeybanîler Devleti kurulunca Türkistan'ın kuzeyinden gelen bu Özbek Türkleri ile Türkistan'ın güneyinde Hunlar ve Göktürkler zamanından beri yaşayan ve yerleşik hayata geçmiş olan Türkler arasında kaynaşma başladı. Şehirlerde ve Kasabalarda yaşayan Türkler kendilerine 1920'lere kadar Müslüman, Türkistanî, Buharî, Semerkandî, Taşkendî gibi din, bölge ve şehirlere göre ad vermişlerdir. Ancak Türkistan'ın Sovyet rejimi altına girmesinden sonra güneyde yaşayan Türklerin büyük bir bölümüne, millet adı olarak Özbek denilmiş ve bu ad gerek SSCB içinde gerekse başka ülkelerde yaşayan Özbekler arasında artık benimsenmiştir. Yine de Özbekistan'daki Özbek Türkleri kendi millî ve tarihî köklerini eski Türk tarihî ve kültürü içinde aramayı şuurla sürdürmektedirler.

Bugün Özbekler olarak adlandırılan bu Türkler, esasen Karluklar, Oğuzlar ve Kıpçaklar başta olmak üzere başka çeşitli Türk boylarının Türkistan'ın güneyinde tarih boyunca gelip yerleşmeleri ve birbirleriyle kaynaşarak birleşmelerinden meydana gelmiş büyük bir Türk topluluğudur. Özbekleri başka Türk boylarından ayıran en belirgin özellik Özbeklerin boy (kabîle) teşkilat ve mefhumuna sahip olmamaları ve çok eski bir yerleşik kültür ile Türkistan tarihi ve yazılı edebiyatında önemli bir yer tutmuş olmalarıdır. XIV. a. dan XV. a. sonlarına kadar Timurular ve XV. a. sonlarından XVII. asra kadar Şeybanîler idaresinde kalan Türkistan'da merkezî bir siyasî birlik vardı. XVII. a. ortalarındaki büyük Kalmuk istilasından sonra bu siyasî birlik bozuldu ve Türkistan'ın güneyinde Hive, Hokand, Buhara olmak üzere üç hanlık ortaya çıktı. Türkistan'ın kuzeyindeki geniş bozkırlarda ise önce tek bir Kazak siyasî birliği kuruldu. Ancak sonraları bu birlik parçalanarak üç cüz'e (üç siyasî teşkilâta) ayrıldı. Uzun süre güney ile kuzeyde kurulan bu hanlıklar arasında çekişmeler vukubuldu: Böylelikle zayıf düşen Türkistan Rus istilasına maruz kaldı. 1552'de Kazan'ın alınmasıyla başlayan istila, 1881'de Afganistan ve Hindistan sınırlarına dayandı. Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği hariç, bütün Batı Türkistan Çarlık Rusyası'nın eline geçti.

XX. a. başlarına istila edilmiş, sömürülmüş, parçalanmış bir şekilde giren Türkistan,

aydınların ceditçilik (Yenilikçilik) hareketi ile yeniden istiklâlini kazanmak için savaşmaya başladı. 1918'de Hokand'da kurulan Türkistan Muhtar Hükümeti ve Hive ile Buhara'daki millî cumhuriyet girişimleri Kızıl Ordu tarafından sona erdirildi. Batı Türkistan toprakları 1925'de beş ayrı cumhuriyete bölündü, bunlardan biri de Özbekistan oldu. Ancak Sovyet rejimine karşı Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da sürdürülen direniş hareketleri (Basmacı isyanları) 1935 yılına kadar devam etti. Bugün Özbekler 1979 sayımına göre 12.456.000 kadardır. Bunların bir kısmı Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, diğer kısımları Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve başka bölgelerde yaşamaktadır.

Özbek Türkçesi. Türk lehçelerinin genel sınıflandırılması içinde Özbekçe, Doğu Türkçesi veya Karluk Türkçesi grubuna dahildir. Bu grupta Özbekçe ile yeni Uygurca* yan yana bulunurlar. Gerçekten dilbilgisi özellikleri bakımından Özbekçe ile Yeni Uygurca birbirine en yakın iki Türk lehçesidir. Ancak Özbekçe'nin Kıpçak ağızları, Kazakça gibi Kıpçak Türk lehçelerine; Oğuz ağızları ise Türkmençe gibi Oğuz lehçelerine (bu arada tabii ki Anadolu Türkçesi'ne) daha yakındır.

Edebî dil olarak bugünkü Özbek Türkçesi XV - XX. yy. arasındaki Çağatay edebî Türkçesi'nin bir devamıdır. Çağatay Türk yazı dili de kendisinden önceki Harezmi (XII - XIV. a.), Karahanlı (XI - XII. a.), Eski Uygur (VIII - XI. a.), Göktürk (VII - VIII. a.) Türk edebî devirlerine dayandığından Özbek Türkçesi çok zengin ve işlek bir anlatım imkânına sahiptir.

Çağatayca ve Çağatay edebiyatı tabirleri nasıl sonradan araştırmacılar tarafından verilmiş sun'î adlar ise, Özbekçe de 1900'lerden itibaren Türkistan'da gelişmeye başlayan modern Türk yazı diline sun'î olarak verilmiş bir addir. Esasen "ceditçi" Türk aydınları kendilerine "Türk" veya "Türkistanî" dedikleri gibi, konuştukları ve yazdıkları dile de "Türk tili" veya kısaca "Türkî" diyordular.

Bugün artık Özbekçe diye adlandırılan Türkistan Türk lehçesindeki eserler, 1923 yılına kadar Özbek Türkçesi fonetiğine pek de elverişli olmayan Arap alfabesi ile yazılmıştır. Ancak Özbek aydınları Arap alfabesini istihak ederek kendi fonetiklerine uygun bir alfabe geliştirdiler. Ne var ki bütün Sovyetler Birliği'ndeki Türk lehçeleri için birleştirilmiş bir Latin alfabesi uygulamaya konulunca bu girişim akim kaldı. Özbek Türkçesi'nde verilen eserler 1927-1940 arasında Latin alfabesi ile yazıldı. 1940'dan sonra ise başka Türk lehçeleri gibi Özbekçe için de Rus (Kiril) alfabesi kabul edildi. Bu alfabede ı, ö, ü sesleri için hiç bir harf konulmamış olduğundan bugün Özbek Türkçesi'nin imlâsı oldukça bozuk bir durum arzeder.

Sesbilgisi özellikleri. Özbek Türkçesi'nde 9 sesli vardır: a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü. Seslielerin Türkiye Türkçesi'nden farkı sadece iki ayrı e bulunmasıdır. Bu iki "e" den bizim "e" diye gösterdiğimiz "a" ile "e" arasındaki "açık a" diyebileceğimiz, ince "a" sesidir. Batılı Türkologlar bunu "â" transkripsiyon işareti ile gösterirler. İkincisi ise bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kaybolmuş olan "é" (kapalı é) sesidir. Bu da "e" ile "ı" arasındaki daralmış bir sestir. Özbek Türkçesi'nin Buhara ve Semerkand gibi İran (Fars) dili ses özelliklerinin ağır bastığı az sayıdaki ağızlarında, normal Türkçe "a" sesi, (o) sesine yaklaşarak, "o" laşmış bir "a" şeklini alır. Ancak Özbek Türklerinin ana kitlesini ve çoğunluğunu teşkil eden Fergana vadisindeki Karluk ağızları, kuzeydeki Kıpçak ve kuzey-batıdaki Oğuz ağızlarında böyle bir "o" laşma bulunmaz.

Yine İran etkisindeki sayıca az Özbek ağızlarında "ı", "ö", "ü" sesleri kaybolmuştur. Özbek Türkçesi'nin yine Türkiye Türkçesi'nden farklı ses özelliklerinden biri de, kalın

seslilerden (a, ı, o, u) önce veya sonra gelen kalın "k" sesinin Özbek Türkçesi'nde çok kalın okunmasıdır. Aynı şekilde Türkiye Türkçesi'nde yumuşamış olan ve bazı hallerde "y" leşen yumuşak "ğ" sesi, Özbek Türkçesi'nde boğazdan ve hırıltılı olarak kuvvetle çıkmaktadır. Özbek Türkçesi'ndeki "ç" ve "ş" sesleri de Türkiye Türkçesi'ndekine nispetle daha kuvvetli olarak söylenir. Özbek Türkçesi'nde ses uyumu var olduğu halde, 1940'dan sonra kabul edilen Kiril alfabesiyle yazılmış Özbekçe metinlerde imlâ bozukluğu sebebi ile ses uyumu yok gibi gözükmemektedir. Buna bazı eklerdeki kalıplaşmış şekillerin tercih edilmesini de ilave etmek gerekir: Kilitlar/kitablar, ağaçdan/ağaçden gibi. Ses değişimleri bakımından Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi'ne nazaran daha arkaiktir. Oğuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde "d"leşmiş "t"ler, "g"leşmiş "k"ler, kaybolmuş hırıltılı "g"ler ve nazal "n"ler Özbek Türkçesinde aynen saklanmaktadır: dağ/tag, dar/tar, düz/lüz, gelmek/kelmek, göz/köz, bize/bizge, bana/menge vb.

Yapı bilgisi özellikleri. Özbek Türkçesi gramer şekilleri bakımından da eski Türk edebî dili (VIII-XV. a.) ne Türkiye Türkçesi'ne nazaran daha yakındır. Bu yüzden yapım ve çekim ekleri; ad, zamir, zarf, bağlaç, fiil ve zaman çekimlerinde arkaik şekiller fazla değişmemiştir.

İsmi halleri: Yalın hal, taş/taş; Belirtme hali, taş/taşnı; Yaklaşma hali, taşa/taşga; Bulunma hali, taşa/taşda; Çıkma hali, taşar/taşdan; İlgî hali, taşın/taşın.

Kesirli sayı sıfatı, üçte bir/üçden bir. Şahıs zamirleri, ben/men, sen/sén, o/u, bız/biz, siz/siz, onlar/ular.

Dönüşlü zamirler, kendi/öz, kendim/özüm.

Fiilin Çatısı: Yalın, gör-mek/kör-mek; Olumsuz, görme-mek/kör-me-mek; Edilgen, gör-ü-l-mek/kör-i-l-mek; Dönüşlü, gör-ü-n-mek/kör-i-n-mek; İşdeşlik, gör-üş-mek/kör-iş-mek; Ettirgen, gör-dür-mek/kör-tür-mek.

Fiilin çekimleri: Görülen geçmiş zaman, sevdim/sévdim. Anlatılan geçmiş zaman, sevmişim/sévmişmen-sévgenmen.

Geniş zaman, severim/sévermen.

Gelecek zaman, seveceğim/sévemen -sevecekmen.

Şimdiki zaman, seviyorum/sévıyebmen. Dilek-şart, sevsem/sévsem.

Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi, sevmişmişim/sévmiş ékenmen.

Gereklilik kipi, sevmeliyim/sévmişim kérek.

Zarf-fiil, severek/sévib.

Sıfat fiil, sevmiş (kadın)/sévgen (kadın). Özbek Türkçesi ile örnek cümle: "Biznin tilimiz umumi Türk tilinin ken bir tarmagıdır. Türk tilide bolgan asası hallernin biznin tilde hem bolışı tebiidir" (Abdurrauf Fitrat, 1927). Türkiye Türkçesi ile aynı cümle: "Bizim dilimiz umumi Türk dilinin geniş bir koludur. Türk dilinde olan esas hallerin bizim dilde de oluşu tabiidir".

Özbek edebiyatı: Çağdaş Özbek Türk şiiri Sekkaki, Lütfi, Haydar Harezmi, Yakini, Gedâi, Ali Şir Nevâi, Babür Şah, Şeybanî, Muhammed Salih, Seykali, Hüveydâ, Agehi, Ömer Han, Nâdire, Mahzune gibi büyük şairler yetiştirmiş Çağatay Türk edebiyatına olduğu kadar; Ahmed Yesevi'den Süfi Allah Yâr'a kadar devam eden Türkistan tasavvuf şiirinden de kaynaklanmaktadır.

Batılı anlamda modern şiir Özbek edebiyatında 1910'dan sonra başlar. 1860 - 1910 arası

geleneklik Orta Asya Türk şiirinden Çağdaş modern Özbek şiirine geçiş dönemidir. Bu safhanın önemli şairleri arasında Mukimi (1850-1903), Fûrkat (1859-1909), Zevki (1853-1921), Avaz Otâr (1884-1919), Dilşad Atın (1800-1906), Anber Atın (1870-1960), Muhayyir (1842-1918) sayılabilir. Başta Mukimi ve Fûrkat olmak üzere bu devir şairleri şekil bakımından geleneklik türleri sürdürmelerine karşılık, Türkistan Türk toplumunun eskimiş ve geri kalmış yönlerini tenkit ettiler, eğitim ve bilimin önemini vurguladılar.

1900 ile 1910 arasında geleneklik Çağatay edebiyatı tarzında şiirler yazan Sadreddin Aynî (1878-1954), Hamza Hakimzâde Niyazî (1889-1929) ve Abdurrauf Fitrat (1886-1937) daha sonraki yıllarda hece vezni ile dörtlüklerden kurulmuş şiirler yazmaya başladılar.

Hece vezni ve dörtlüklerden kurulu Çağdaş Özbek şiirinin başlamasında Rus edebiyatının etkisi çok azdır. Fûrkat dışında Rusça bilen ve Rus edebiyatını biraz olsun inceleyebilen başka Özbek şairi yoktur denebilir. Özbek şairlerinin Batı anlamındaki modern şiir ile tanışmaları ise, Osmanlı Türk, Azerî ve Kazan-Tatar şairlerinin şiirleri aracılığıyla olmuştur. İstanbul, Bakû, Bahçesaray ve Kazan'da basılmış gazete ve kitaplarla şiir kitapları da Türkistan'ın Taşkent, Semerkand, Buhara ve Hokand gibi şehirlerine ulaşıyor ve aydınlar arasında elden ele okunuyordu. Bu yüzden, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Tevfik Fikret gibi Türk şairleri Orta Asya'da tanınıyordu.

Aynî, Niyazî ve Fitrat üçlüsünün önderliğinde başlayan Çağdaş Özbek şiirini şu dönemlere ayırmak mümkündür.

1. Cedit şiiri dönemi 1910-1938,

2. Suskunluk dönemi: 1938-1960

3. Yeni dönem: 1960-1986

Çağdaş Özbek şiirinin gelişmesinde Abdurrauf Fitrat'ın 1918 yılında kurmuş olduğu Çağatay Gürünü* (Çağatay Oturumu) adlı yazarlar birliğinin katkısı büyük olmuştur. Bu yazarlar birliği etrafında toplanan Özbek yazar ve şairleri Batı anlamında modern Özbek edebiyatının temellerini atmışlardır. İlk şiirlerini 1920 yılında yayımlamaya başlayan Abdülhamit Süleyman Çolpan (1893-1937) 1938'de sona eden Cedit şiiri dönemi'nin en büyük şairidir. Bu dönemde şiirleri yayımlanmış Elbek (1893-1939), Batu (1904-1940), Şakir Süleyman (1900-1942), Aybek (1905-1968), Aydın (1906-1953), Gayretî (1905-1940), Hamid Alimcan (1909-1944), Gafur Gulam (1903-1966), Mirtemir (Doğ. 1910), Zülfiya (Doğ. 1915), Zafer Diyar (1912-1946), Kâmil Yaşin (Doğ. 1909) ve başka şairler Çolpan'ın şiirlerinden etkilenmişlerdir. Bu şairlerin bir bölümü (Elbek, Batu, Aybek gibi) Çolpan'ın şiir anlayışını sürdürürken, başka bir bölümü (Gayretî, Gafur Gulam, Kâmil Yaşin gibi) ise, "Sosyalist realizm" akımına katılarak Sovyet hükümetini destekleyici didaktik propaganda şiirleri yazmışlardır.

Çolpan daha genç bir yaşta, 44 yaşında Stalin'in aydınları temizleme kampanyasında öldürüldüğünden bu yana, halâ Özbekistan'da alfa uğramamıştır. Bu yüzden onun şiir kitapları da yeniden yayımlanmamıştır. Gerek 1930'larda, gerekse bugün Çolpan'a yöneltilen eleştirilerde, şair sembolizme sığınarak karamsar bir dünya görüşünü yaymaya çalışmakla suçlanmıştı ve suçlanmaktadır. Gerçekten Çolpan'ın şiirlerinde sembolizm önemli bir yer alır. Ancak, onun şiirlerindeki sembolizm, şairin yaşadığı dönemdeki toplum gerçeklerine dayanır. Çolpan'ın sembolizm ve lirizm ile ustaca örülmüş şiirleri Özbeklerin içinde bulunduğu gerçekleri yansıtır. Üni Kûz/Güz şiiri buna örnektir. Bu şiirden bir bölüm:

Kökkök éken sargaydılar yapraklar

Ağrık, mağlub, tutkun Şarkın yüzidék;
Boranların közleri kim oynaklar
Galip Garbın kanga tolgan közidék
(Türkiye Türkçesi ile: Yemyeşilken sarardılar yapraklar/Ağrılı, yenik, tutsak Doğu'nun yüzü
gibi/Kasrgaların gözleri cilveyle oynar/Galip Batı'nın kanla dolmuş gözü gibi).

Ayrıca Çolpan'ın bütün şiirleri karamsar değildir. O, milletin bütün fertlerinin elele vermesi neticesinde güçlüklerin aşılacağına, nürriyet ve istiklâle ulaşılacağına inanır. Bu duygularını belirten şiirleri de vardır. Çolpan aruz vezni ve Divan şiiri nevelerini çok az kullanmış, ekseriya hece vezni ile, geleneklik halk şiiri tarzında yazmıştır. Orta Asya Türk halk şiiri yanında Türkiye'de yetişen şairlerden, bilhassa Tevfik Fikret, Cenab Şahabettin gibi Servet-i fûnun edebiyatı şairlerinden, dahası Mehmed Emin Yurdakul ve Mehmed Akif Ersoy'dan etkilenmiştir. Çolpan hece vezni yanında "mensur şiirler" ve serbest nazım şeklini de denemiştir. Bir kaç şiiri ise Osmanlı Türkçesi iledir. "Ziya-yı kamer (Uyanış, Taşkent 1922. s.38) böyledir ve Servet-i fûnun ile Ahmet Haşim şiirinin izlerini taşır. Çolpan sağlığında Uyanış (Uyanış, 1922), Bulaklar (Pınarlar, Çeşmeler, 1924), Tan sırıları (1926), Koşuklarım (Türkülerim, 1935) adları ile dört şiir kitabı yayımladı. 1920-37 arasındaki edebî çalışmalarında, şiirin propagandaya araç olmasına karşı çıkarak " lirik şiir" savunmuş ve aynı zamanda "Cedidçilik" diye tanınan Özbek milli edebiyatının en önde gelen temsilcisi olmuştur. Elbek, Aydın, Aybek gibi yetenekli şairler onun yanında yer almış, onun şiir anlayışını desteklemişlerdir. Musa Taşmuhammedoğlu Aybek (1905-1968) gençken Çolpan'ın elinden tuttuğu ve Özbek edebiyatına kazandırdığı bir şairdir. Onun etkisi ile Özbeklerin içinde bulunduğu durumu simbolist ve lirik bir söyleyişle dile getirmeye çalışmıştır.

Çolpan Elbek, Batu ve başka Özbek şairleri 1937-40 yılları arasında ya tutuklanarak sürgüne gönderildi, öldürüldü veya rejimin istediği şekilde propaganda şiiri yazmaya mecbur edildiler.

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle de, yine yüzlerce şair ve yazar genç yaşta cepheye gönderildi, kimi öldü, kimi sakatlanarak geri döndü, kimiye Almanlara esir düştü. Savaş yıllarında edebiyatta kısa süren bir hürriyet havası esmişti. Ancak, savaşın bitiminde edebiyat üzerindeki sansür yine arttırıldı. Stalin'in 1953'te ölümü ve Kruşçev'in onu Parti kongresinde suçlamasından sonra, umumi olarak Sovyetler Birliği'nde bu arada Özbek edebiyatında bir rahatlama doğdu ve 1960'tan itibaren " lirik" şiir, propaganda şiirinin yanında yeniden serpilmeye başladı. Çolpan'ın 1937'de öldürülmesinden sonra, Aybek lirik şiiri sürdürenlerin başında yer aldı ve Cedil dönemi şiiri ile 1960 sonrası Özbek şiiri arasında köprü vazifesini gördü. Özellikle 1935 ile 1945 doğumlu genç şairlerin katılımıyla 1960 ve 1970 sonrası Özbek şiirinde lirik "içten" şiir yazan şairlerin sayısı artık oldukça kabarmıştır. Hatta, daha önce yalnız propaganda şiiri yazan eski kuşak şairleri de 1970'lerden sonra gençlere özenerek lirik şiir denemeleri yapmaktalar.

Günümüz Özbek şiirinin özelliklerinden biri, belki en önemlisi, genç şairlerin simbolizme yeniden kaymalarıdır. Özbek şiirinde ilk önce Çolpan ile başlayan ve Aybek ile sürdürülen simbolizm, 1970 ve 1980 yıllarındaki Özbek şiirinde yeniden canlanmışa benziyor. Elbette, günümüz Özbek şairlerinin şiirlerindeki simbolizm, Çolpan ve Aybek'in kullandığı sembollerden oldukça farklı ve daha çağdaştır. Ancak, Çolpan ve Aybek gibi, genç Özbek şairleri de sembollerin arkasında yine "hürriyet" temini işliyorlar. Günümüz Özbek şiirinin en büyük ismi sayılan Erkin Vahidov (Doğ. 1936) bu tutumun önde gelen simalarındandır.

Çolpan nasıl 1920 ile 1937 yılları arasındaki dönemin, Aybek de 1938 ile 1968 yılları

arasındaki dönemin başta gelen büyük şairleri ise, 1968 ile 1985 yılları arasındaki Özbek şiirinin de en başta gelen şairi kuşkusuz Erkin Vahidov'dur. Erkin Vahidov ile birlikte, son yirmibeş yılın (1960-1985) en iyi Özbek şairleri arasında şu isimler sayılabilir: Berat Baykabilov (Doğ. 1937), Abdullah Aripov (Doğ. 1941), E'libar Ahunova, Gülçehre Cöreyeva, Aziz Abdürrezzak (Doğ. 1940), Rezzak Abdurreşidov, Rauf Parfi. Cemal Kemal ve Aman Matcan. Bunlara 1930'larda ilk şiirlerini yayımlamış ve uzun yıllar propaganda şiirleri yazdıktan sonra, 1960 ve 1970 yıllarında tekrar lirik şiire dönmüş ve başarılı örnekler vermiş olan Mirtemir, Zülfiye, Uygun, Şöhret, Şükrüllâ, Remz Babacan, Saide Zunnunova, Mirmuhsin gibi şairler de eklenmelidir.

Bugünkü Özbek şiirinin dikkati çeken özelliklerinden biri, şairlerin ve özellikle genç şairlerin şiirlerinde kendi milletlerinin geçmişine ve tarihine büyük değer vermeleridir. Tarih ve atalarının mirası genç şairlerin şiirinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Berat Baykabilov ve Cemal Kemal gibi şairler "Nevaf, Ulug'bek, Farabi, Ibn Sinâ" gibi Orta Asya Türklerinin yetiştirdiği büyük şair ve bilim adamları hakkında destanî şiirler yazarlarken, Rauf Parfi gibi bir grup şair ise, geçmiş ile bugünü aynı anda algılamaktalar.

Hikâye ve Roman. Modern hikâye ve roman Türkistan'a Batı Avrupa'dan geldi. Ancak, bu Rus edebiyatı aracılığıyla değil, Osmanlı, Türk, Azerî ve Tatar Türk edebiyatları aracılığıyla sağlandı. XVIII ve XIX. yüzyıl İngiliz ve Fransız yazarlarının hikâye ve romanları 1860 ile 1880 arasında İstanbul'da basılmıştı. İstanbul, Bahçesaray, Baku ve Kazan'da basılan eserler Taşkent ve diğer Türkistan şehirlerine ulaşıyor, halk tarafından okunuyordu. Ayrıca Ahmed Midhat, Namık Kemal, Halit Ziya, gibi Osmanlı yazarları ve Musa Akyiğitzâde, Zahir Bigi, Ayaz İshakî gibi Tatar yazarlarının eserleri de Türkistanlı aydınlar tarafından takip ediliyordu.

1910'lardan itibaren Özbek Türk edebiyatında yayımlanan ilk hikâye ve romanlar arasında Mirmuhsin Sermuhammed'in Beferezend açıldibay (Çocuksuz açıldibay) romanı (1914), Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın Dohtor Muhammedyar (Doktor Muhammedyar) hikâyesi (1914), Hamza Hakimzâde Niyazi'nin Yeni Saâdet: Millî roman (Yeni saadet: Millî roman) adlı romanı (1915), ve Abdullah Kadiri'nin Cüvanbâz (Oğlan) hikâyesi (1915) sayılabilir.

1920'lerden sonra Özbek edebiyatında hikâye ve roman hem sayı hem de vasif bakımından gelişti. Bunda Abdullah Kadiri (1894-1940) ile Sadriddin Ayni'nin (1878-1954) rolü çok büyüktür. Her iki yazar da Türkistan'ın geçmiş tarihi ile ilgili tarihî romanlar ve hikâyeler yazdılar.

Abdullah Kadiri'nin Ötken künler (Geçmiş günler, 1926) ve Mêhrâbdan çayan (Mêhrâbdan akrep, 1929) adlı romanları ile Sadrettin Ayni'nin Buhara cellatları (Buhara cellatları, 1920-1922) romanında geçmiş kötü olarak tasvir edilir. 1930'larda Özbek edebiyatında basılan roman ve hikâyelerde genellikle geçmiş kötülener, bugünkü yeni Sosyalist düzen övülür. 1930'larda kayda değer romanlar arasında Aybek'in, 1916'daki Orta Asya halk isyanını anlatan Kutluk kan (Kutsal kan, 1940) romanı, Abdullah Kahhar'ın hikâye ve romanları (Msl. Serâb, 1937) sayılabilir. Stalin döneminde milliyetçi Özbek yazarları tutukladı, bazıları öldürüldü, bir kısmı ise, Komünist parti çizgisinde eser yazmaya zorlandı (1936-1940 arası). Bu yüzden 1930 ile 1940 arasında Özbek edebiyatında suskunluk hüküm sürdü. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Özbek edebiyatına bir hürriyet havası getirdi. Stalin yönetimi başka Türk boyları gibi Özbeklerin de savaşa gönüllü olarak katılmasını sağlamak için çeşitli alanlarda ve bu arada edebiyat alanında rahatça soluma imkânı sağladı. Bu dönemde tarihî romanlar devlet tarafından desteklendi.

Taşmuhammedoğlu Aybek (1905-1968) Nevâî (1444) adlı romanında Çağatay Türk şairi Ali Şir Nevâî'nin (1441-1501) hayatını işledi. Bu romanı dolayısıyla Aybek'e 1945'te Sovyet Devlet Ödülü verildi. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle edebiyattaki hürriyet havası da sona erdi, Stalin'in edebiyat üzerindeki sansür ve baskısı yeniden başladı. Edebiyat üzerindeki bu karanlık dönem Stalin'in 1953'te ölümü üzerine sona erdi: 1960'tan sonra hikâye ve roman yeniden gelişmeye başladı. 1960'lardan sonraki Özbek edebiyatında özellikle tarihî roman ve hikâyelere ağırlık verildiği dikkati çekiyor.

1960 ve 1970'lerdeki Özbek romanları arasında, Aybek'in Balalık (Çocukluk, 1963), Ulug yol (Büyük yol, 1967), Mirzakalan İsmail'in (Doğ. 1908) Fergâne tan atgunça (Fergana tan atana kadar, 1968), Cumaniyâz Seripov'un (Doğ. 1911) Horezm (4 C. 1960-1979), Adil Yakubov'un (Doğ. 1926) Ulugbek hazinesi (Ulugbey'in hazinesi, 1973), Diyânet (1975), Pirimkul Kadirov'un (Doğ. 1928) Yulduzlı tünler (Yıldızlı geceler, 1978), Askad Muhtar'ın (Doğ. 1920) Çınar (Çınar, 1969), Mirmuhsin'in (Doğ. 1921) Ümid (Ümit, 1969), Said Ahmed'in (Doğ. 1920) Ufk (Ufuk, 3 C. 1964-1974), Mirkerim Asım'ın (Doğ. 1907) Ceyhun üstide bulutlar (Ceyhun üstünde bulutlar, 1975) adlı eserleri kaydedilmeye değer. Hikâye türünde de Saida Zunnunova (Doğ. 1926), Ölmes Ömerbekov (Doğ. 1934), Seyyar (Doğ. 1934), Nurali Kabul (Doğ. 1950) başarılı örneklerini 1970 ve 1980'lerde yayınladılar.

Mimedali Mahmudov'un (Doğ. 1945) Ölmes kayalar (Ölmöz kayalar) adlı romanının 1981 yılında Şark yulduzu (Doğu yıldızı) adlı edebiyat dergisinin Ekim ve Kasım sayılarında yayınlanması Özbek edebiyatında büyük gürültülerin kopmasına sebep oldu. Genç yazar bu romanında Çar Rus ordularının 1865 yılında Türkistan'ın can damarı sayılan Taşkent şehrini ele geçirilmesi arefesinde bir köyde geçen olayları tasvir etmektedir. Bu romanda tarihî konuların Sovyet rejimine ters düşen bir görüşle işlendiği ileri sürülerek Moskova ve Taşkent'teki Parti yöneticileri genç yazarı Şiddetle tenkit ettiler ve onun bu romanını yeniden yazması bildirildi. Bu roman üzerindeki Parti yöneticilerinin uzun ve sert tartışmaları, başka Türk boyları edebiyatlarında olduğu gibi Özbek edebiyatında da 1960'lardan sonra başlayan hürriyet havasının pek de uzun ömürlü olmadığını, sansürün devam ettiğini bir kez daha göstermiş oldu.

Oyun. Özbek edebiyatında ilk piyes yazarı Mahmud Hoca Behbudî'dir (1874-1919). Onun 1910'da yazdığı Pederküş (Baba katili) adlı piyesi 1913'te basıldı ve 1914'ten itibaren sahneye konuldu. Behbudî bu ilk piyeste okumanın ne kadar mühim olduğunu ve okumayan bir çocuğun kötü yola saparak bir gün kendi babasını bile öldürebileceğini anlatıyordu. 1920'lerde Özbek edebiyatında oyun türünün gelişmesinde Abdurrauf Fitrat (1886-1937) öncülük yaptı. Fitrat 1920'de tamamladığı Hint ihtilâlcileri adlı tarihî piyesini yurt içindeki sansür dolayısıyla gizli yollardan Avrupa'ya kaçırttı ve bu piyes 1923'de Berlin'de basıldı. Fitrat yine Ebu Müslim, Ebû'l-Fayz Han, Timurnin Saganası (Timur'un mezarı) adlı piyeslerinde Türkistan tarihinden konular seçti. Bu piyesleri dolayısıyla Fitrat 1930'larda milliyetçilik, Türkçülük ve İslâmcılık ile suçlandı. Fitrat'ın Timurnin saganası, Oğuz Han, Cengiz Han, Ulug Bek adlı piyesleri 1920'lerde tiyatrolarda oynandığı halde bugüne kadar basılmamıştır.

Özbek şairi Çolpan da Halil-i Fereng (1917), Yarkın ay (Parlak ay 1926), Yana üyenemen (Gene evlenirim, 1929) gibi eserleriyle Özbek tiyatrosuna katkıda bulundu.

Fitrat ve Çolpan'ın sanat saygısını her şeyden üstün tutarak yazdıkları piyesler ayrı

tutulursa, 1920 ve 1930'larda Komünist Partisi çizgisinde bir yığın propaganda piyesleri yazılmıştır ki, onların sanat değeri çok düşüktür. Bu dönem yazarları arasında ancak Hakimzâde Niyazî'yi anmak gerekir. Hamza Hakimzâde Niyazî (1889-1929) Açlık kurbanları (1916). Bay ile hizmetçi (Zengin ile uşak, 1918), Perenci sırları (Çarşafın sırları, 1924), Saylav aldıda (Seçimden önce, 1926), Yer islahatı (Toprak dağıtımı, 1926), Zehirli hayat (1916) gibi piyeslerinde Özbek Türkleri'nin geleneklerini eleştiren ve Sovyet devrimini öven propaganda ağırlıklı konuları işledi. Özbekler arasında dinsizlik propagandası da yapmaya kalkıştığından 1929'da halk tarafından taşatularak linç edildi. Sovyet hükümeti onu öldüren köyü yerlebir etti ve o köye Hamzaâbâd adı verilerek büyük bir kasaba yapıldı.

1930, 1940 ve 1950'lerde pek bir varlık gösteremeyen Özbek piyes yazarlığı 1960'lardan sonra gelişmeye başladı. Şiir, Hikâye ve romana nazaran daha az gelişmiş olan piyes türünde Uygun'un (Doğ. 1905) Ebu Reyhan Béruni (1973), M. Şeyhzâde'nin (Doğ. 1920) Mirza Ulugbek (1976), Askad Muhtar'ın Semender (1975), Said Ahmed'in Kelinler kozgalanı (Gelinler ayaklanması, 1978), Erkin Vahidov'un Altın dévâr (Altın duvar, 1970), Adil Yakubov'un Yürek yanmağı kérek (Yüreğin yanması gerek, 1977), İzzet Sultan'ın Nâma'lum kişi (Bilinmeyen kişi, 1974) adlı eserleri anılabilir.